

ĐURUMLIJE IZ SANDŽAKA NA GALICIJI (1916-1917)

Apstrakt: *Na osnovu neobjavljenih izvora iz srbijanskih, turskih, austrijskih i drugih arhiva rasvjetljavamo fenomen muslimanskih dobrovoljaca (volontera). U ovoj studiji, na osnovu arhivske građe i kazivanja suvremenika, govorimo o bošnjačkim ratnicima koji su odvedeni da pišu historiju, a da većina nije ni zemljopis poznavala. Naime, Austro-Ugarska vojska je poslije okupacije regije Sandžak (21. novembra 1915), u intervalu jesen 1916 – proljeće 1917, uz pomoć lokalnih aga i begova, sprovela žestoku propagandnu kampanju, nakon koje je u borbu protiv Rusa, na Galicijski front u Ukrajini, odvela više od 10 hiljada dobrovoljaca starosti između 18 i 50 godina. Okupacijske austro-ugarske vlasti su ulazak Osmanlijske Imperije u Prvi svjetski rat, na strani Centralnih sila, iskoristile za propagandu protiv sila Antante, optužujući ih da su Prvi svjetski rat povele radi uništenja muslimana, proturajući bošnjačkom stanovništvu iluziju o obnovi osmanlijske vlasti u Sandžaku. Druga faza mobilizacije (1917) opovrgava tvrdnju o „dobrovoljcima“ jer je veći dio interniran nasilno. U narodu su pomenuti ratnici ostali poznati kao „đurumlje“. Većina ih je izginula ili prebačena na bliskoistočne frontove. U zavičaj se vratio svaki deseti zarobljeni ili preživjeli, što objašnjava ogromnu poratnu depopulaciju muškog stanovništva.*

Ključne riječi: *Dobrovoljci - Đurumlje, Sandžak, Galicija, Austro-Ugarska, Prvi svjetski rat, britanski logori*

VOLUNTEERS FROM SANJAK IN GALICIA (1916/1917)

Abstract: *Based on unpublished sources from Serbian, Turkish, Austrian and other archives, we illuminate the phenomenon of Muslim volunteers (volunteers). In this study, on the basis of archival material and the telling of contemporaries, we are talking about Bosniak warriors who were taken away to write history, but most of them did not know the geography. Namely, after the occupation of the Sandžak region (November 21, 1915), in the autumn of 1916 - the spring of 1917, the Austro-Hungarian Army, with the help of local ages and begs, carried out a fierce propaganda campaign, after which in the struggle against the Russians, front in Ukraine, took more than 10 thousand volunteers aged between 18 and 50 years. The occupying Austro-Hungarian authorities used the Ottoman Empire to enter the First World*

War on the side of the Central Powers for propaganda against the forces of Antanta, accusing them of the First World War for the destruction of Muslims, opposing the Bosniak population the illusion of the renewal of the Ottoman authorities in Sandzak. The second phase of mobilization (1917) denies the claim of "volunteers" because most of them are violently intervened. In the nation, these warriors were still known as "dwarfs". Most of them disappeared or transferred to the Middle East fronts. Every tenth captured or survived returned to homeland, which explains the vast post-war depopulation of the male population.

Key words: *Volunteers - Djurumlja, Sandzak, Galicia, Austro-Hungarian, First World War, British camps*

Uvod

Opadanje moći Osmanlijske Imperije i poraz u Balkanskim ratovima (1912/1913) izazvali su znatne teritorijalne gubitke i njeno povlačenje iz Rumelije (Balkana). To je uzrokovalo opću životnu nesigurnost, opasnost opstanka, zbunjenost i deprimiranost muslimanske populacije. Nijedna novonastala kršćanska država na Balkanu nije uvažavala nespремnost autohtone muslimanske zajednice da prihvati okupaciju. Porazom Osmanlija nastalo je prekranje novih granica koje su balkanske muslimane od većinskog subjekta pretvorile u gubitnike bez prava na samoopredjeljenje. Ugovorom u Londonu, maja 1913. godine, evropske su velesile „ruskim vazalima“ (Srbiji i Crnoj Gori), u suprotnosti sa voljom većine (Bebler, 2008, 16), dodijelile tuđe teritorije (Sandžak, Kosovo i Makedoniju). Muslimanima (Turci, Albanci, Bošnjaci, Pomaci, Romi i dr) su na oduzetoj zemlji ostavile malo mogućnosti za opstanak. Usprkos proklamiranim obećanjima, njihov život u novim uvjetima nije donosio elementarna prava, uključujući slobodu vjeroispovijesti, obrazovanja i kulturnog razvoja. Sve intenzivniji, militantni nacionalizam novih balkanskih država, ugrožavao je opstanak autohtone, multietničke, muslimanske zajednice. Dugo proklamirana ideja stvaranja „Velike Srbije“ oživljavala je težnju srbijanskih nacionalista o stvaranju države Južnih Slavena od Jadranskog do Crnog mora. Surova okupatorska vlast Kraljevine Srbije je represivnim kolonizatorskim mjerama u Makedoniji, na Kosovu i Sandžaku, sprovodila nasilnu promjenu etno-nacionalne strukture i svekolike kulturne asimilacije muslimana (Bandžović, 2006, 243-244). Samo dvije godine kasnije ratna ofanziva Austro-Ugarske uzrokovala je izbijanje Prvog svjetskog rata, koji je pokrenuo mnoga neriješena pitanja na prostoru zapadnog Balkana (tur. Rumelija). Rat je muslimanima donio strah, neizvjesnost, ali i podgrijavanje nade o povratku „starog turskog“ i porazu dviju omraženih kraljevina (Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore) koje su se završetkom Balkanskih ratova teritorijalno znatno proširile. Različiti načini tumačenja rata i ratne propagande ovdašnje je muslimansko stanovništvo odredilo na stranu Austro-Ugarske i Njemačke – aktualnih saveznica Osmanlijske Imperije.

Vrijeme austro-ugarske okupacije (1915-1918) jedna je od najtežih etapa u historiji Sandžaka. Vrhovna komanda Dvojne (carsko-kraljevske) monarhije je 1. januara 1916. godine formirala Vojni generalni guverner (VGG), koji je obuhvatao okruge Šabac, Beograd, Valjevo, Smederevo, Kragujevac, Gornji Milanovac, dio okruga Čuprije i okruge Užice, Čačak, Kruševac, Kosovska Mitrovica, Novi Pazar i Prijepolje (*Jungerth*, 1918, 5). Istočni, južni i dio centralne Srbije, dio Kosova i Metohije i Makedonije, obuhvatali su bugarsko okupaciono područje koje su sačinjavala dva upravna područja: Vojno-inspekcijska oblast Morave (Niš), i Vojno-inspekcijska oblast Makedonije (Skoplje) (*Mumpovuh*, 1984, 342). Uslijed kapitulacije Kraljevine Crne Gore (januara 1916), još teže stanje je zabilježeno u južnom Sandžaku, gdje su preostali članovi Vlade razoružali svoje jedinice i dopustili da Austro-Ugarska uspostavi svoju administraciju.

Katastrofalni bilans rata je uslijed stradanja civilnog i vojnog stanovništva ostavio strašne posljedice. Tri austro-ugarske okupacione godine, u narodu upamćene kao „švapske“, donijele su nezapamćene teškoće u Sandžaku. Velika suša, glad, epidemija tuberkuloze, pjegavog tifusa, kolere i poznatog gripa „španjolke“ (*Škrijelj*, 2015, *Đurumlje...* 225) odonosili su brojne žrtve. U opustjelim gradovima i selima, bijeda i siromaštvo usporili su povratak života. Odlazak stranih medicinskih ekipa, decembra 1915. godine, dodatno je ugrozio i pogoršao postojeće zdravstvene prilike. Neimaština i nedostatak adekvatnih lijekova zašla je u svaki dom i obitelj. Siromašno opremljene bolesničke sobe se nisu grijale. Glad je oslabila imunološku otpornost stanovništva, čemu okupatorske vlasti nisu pridavale značaj, zbog čega je izostala pomoć i upozorenje na suzbijanju epidemije. Sveukupno stanje su pogoršavale učestale akcije rekvizicije krupne stoke. Napaćeno stanovništvo je zahvatila epidemija gripa koji je harao Evropom, poznata „španska groznica“ ili „Španjolka“, koji su donijeli tzv. „Španjolci“-pripadnici austro-ugarske vojske u Sandžaku. Ratna je neman, odnoseći ogromne žrtve, ostavljala duboke tragove među napaćenim stanovništvom. Vrijeme okupacije Sandžaka (1915-1918) je zbog visoke smrtnosti djece, starijih i iznemoglih lica, ali i ratnih stradanja vojnika mobiliziranih na frontovima, izazvalo strahovitu depopulaciju stanovništva. Nažalost, njihov broj je teško ustvrditi, jer mnoge žrtve iz vremena austrougarske okupacije nisu valjano evidentirane. Vremenom se iz završetkom rata vratilo desetkovano dobrovoljačko stanovništvo, pretežno invalidi, ranjeni, sa teških tjelesnim i psihološkim traumama od kojih se, gotovo nikada, nisu oporavili.

Okupacija i ratne godine

Proglas od 16. februara 1915. godine, i ranije upućeni sultanov poziv na Džihad (novembar 1914), naišao je na jak odziv među muslimanima izvan preostalih granica Osmanlijskog devleta (tur. Osmanlijska država). Slijed okolnosti je pokazao želju muslimana zapadne Rumelije da kao dobrovoljci učestvuju u ratu. Zato

je mnogima, koji su insistirali na učešću, naročito muhadžirima (tur. prognanici, migranti), omogućen nesmetan i olakšan angažman u dobrovoljačkim jedinicama.

Ulaskom austrougarskih trupa u Sandžak, 21. novembra 1915. godine (Maliković, 1997, 178-179) započele su teške godine okupacije i početak priprema za mobiliziranje dobrovoljaca. Novi okupator je formirao Vojnogeneralni guvernerman za Srbiju (VGG), a na području nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka (dio koji je poslije 1912/13. pripao Srbiji) dva okruga Krajskomande (K.u.K): u Novom Pazaru i u Prijepolju. U sjeničkom srezu, koji je ušao u sastav okruga Novi Pazar, uspostavljena Becirskskomandantura sreza (njem. Sreska okružna komanda). Vješto propagirana priča, da je Svjetski rat pokrenut radi uništenja muslimana, ulila je muslimanskom stanovništvu Balkana lažnu nadu o obnovi i povratku Osmanlijske Imperije - saveznice Centralnih sila u Prvom svjetskom ratu. U takvim je okolnostima ostvaren veliki odaziv muslimanskih regruta iz nekadašnjih osmanlijskih oblasti Rumunjske, Bugarske, Albanije, Kosova, Sandžaka i Makedonije. Njih su savezničke komande kasnije rasporedile duž frontova Galicije, Galipolja, Anadolije, Rumunjske¹, Iraka, Palestine, Sirije i Kavkaza.²

Savezništvo sa Centralnim silama (Njemačka, Austro-Ugarska i Osmanlijska Imperija) je Bugarskoj donijelo prećutno priznanje aneksije bivših osmanlijskih vilajeta u zapadnoj Rumeliji (Solunski, Manastirski i Kosovski) (Biyıklıoğlu, 1992, 103) i pravo da mobilizira regrute koje je postepeno otpremala na osmanlijske i frontove ostalih saveznika (AJ 370/57/245; F 370/6/112). Sporazum između Osmanlijske Imperije i Bugarske (6. septembra 1915) je označio zaokret u njihovim međusobnim odnosima. Bugarska okupacija Kosova, Makedonije, doline rijeke Strume i zapadne Trakije, je ovim pregovorima predviđala mogućnost masovnog regrutiranja muslimanskog stanovništva kojim bi se dopunili redovi osmanlijske vojske, (Saygili, 2013, 142). Mobilizaciju dobrovoljaca su poduzeli novouspostavljeni osmanlijski vojni uredi, poput onog u Prizrenu, kada je u periodu august-oktobar ostvaren veliki odziv regruta (AJ 370/58/533; 370/6/88).

Sa izuzećem dva velika neuspjeha na Istočnom frontu, 1916. godina je za Austro-Ugarsku značila jednu od najtežih godina (Birinci Dünya Harbi 7, 1967, 12-14). Pored Rusije na stranu Antante su ušle Italija i Rumunjska, čime je neizbježno uvećana vojna opasnost za Austro-Ugarsku. Poslije ozbiljnih višemjesečnih priprema i uspješne konsolidacije vlastitih snaga, carska Rusija je sveukupne prilike na frontu učinila znatno složenijim i težim. Daleka Galicija je za otpremljene austro-mađarsko-germanske savezničke trupe postala „velika opasnost“ (Gilbert, 1994, 68). Takav je slijed događaja uzrokovao dopunsko razvlačenje austro-ugarskih pozicija duž frontova, ali i evidentnu potrebu za novim ljudskim pojačanjima. Kada su njemačke vojne trupe težište ratnih dejstava usmjerile prema Zapadnom frontu,

1 U knjizi *Turski rat u Prvom svjetskom ratu (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi'*, 1996, 210), koja govori o rumunjskom frontu, potvrđuje se masovno prisustvo dobrovoljaca u vojnim jedinicama, ali se ne navodi njihovo porijeklo.

2 Vrlo je važno podsjetiti na nedostatak dokumentovanih informacija vezanih za učešće i sudbinu rumelijskih (balkanskih) muslimana u Prvom svjetskom ratu i borbama na gotovo svim osmanlijskim frontovima.

Austro-Ugarska je zatražila pomoć od svojih osmanlijskih saveznika. Iste je godine upućen zahtjev za pojačanjem od tri vojna korpusa koje bi rasporedili na nekom od tri fronta: galicijskom, rumunjskom i solunskom. Enver-paša, Ministar ratni i zapovjednik glavnog štaba osmanlijske vojske, pomenuti je zahtjev načelnika njemačkog generalštaba, Von Hindenburga, prihvatio bez prigovora (*Daglar*, 2012, 45-46). Zbog ovog prilično riskantnog postupka, naišao je na oštru kritiku određenih krugova osmanlijske vojske (*Mühlmann*, 1940, 106). Jedan od Enver pašinih najbližih vojnih savjetnika, general Bronsart von Schellendorf, objavio je na kraju rata tajni izvještaj u kome tumači ovu odluku. Prema njegovom mišljenju glavno poprište Velikog rata bio je Zapadni front. Periferni geografski položaj Osmanlijske Imperije razlog je njenog učešća na drugorazrednim frontovima sa zadatkom da namami vojne snage Antante, oslabi njihovu udarnu moć, i na bilo koji način, pomogne svojim saveznicama. Iako se tijekom dugih godina rata na granicama Osmanlijske države našlo milion i po neprijateljskih vojnika, najmanje je 100 hiljada osmanlijskih vojnika otišlo na „glavne frontove“. To u dovoljnoj mjeri govori o stavu državnog i vojnog vrha Centralnih Sila koji su ulogu Osmanlijskog carstva u ratu podredili razvlačenju snaga Antante, što objašnjava razmještenost osmanlijske vojske na frontovima unutar svojih granica (*Mušović*, 1979, 106).

Ko je Rizah-beg Muratbegović?

Kampanja prikupljanja dobrovoljaca - Đurumlija³ jedan je od najznačajnijih događaja u ratnoj historiji Sandžaka. Akciju su pokrenule okupacione vlasti Austro-Ugarske uz pomoć lokalnih aga i begova. Prednjačili su Rizah-beg Muratbegović, predsjednik novopazarske općine i njegovi glavni suradnici: Rizo Murtezić iz Novog Pazara i Soko Lekić iz sela Glogovika na Pešteru.

Prilog 1. *Rizah-beg Muratbegović, ratni gradonačelnik Novog Pazara (1916-1918).*

Na prijedlog i preporuku pazarske „Krajskomande“ u Beogradu je od Vojnog generalnog guvermana dobio odobrenje da sakuplja dobrovoljce.

Na polažaj predsjednika Općine Novi Pazar došao je u vrijeme austro-ugarske uprave, ali pod sumnjivim i nerazjašnjenim okolnostima, tačnije, razriješena je stara opštinska uprava i imenova nova na čijem je čelu postavljen Hamid-aga Čilerdžić, predsjednik, a Rizah-beg Muratbegović, Salih beg Rasovac i Ahmed aga Koman, potpredsednici

3 Rizah-beg Muratbegović se tokom pijačnog dana u „čaršiji“ okupljenom narodu predstavljao kao bivši turski oficir. U turskoj vojnoj uniformi, sa fesom ukrašenim vezanim turskim simbolima polumjeseca i zvijezde, i turskim bajrakom u rukama (tur. bayrak) uz pjesmu i zvuke „goča, piska“ uspio je da samo u Novom Pazaru angažira više od 300 dobrovoljaca, a prema općim podacima iz ondašnjeg Deževskog sreza najmanje oko 2.000 ljudi. (*Koničanin*, 1998, 111-112).

(*Koničanin*, 1998, 107). Nakon smenjivanja i sumnjivog hapšenja Hamid-age Čilerdžića, Rizah-beg je uspio da postane novi predjednik općine sve do kraja rata u jesen 1918. godine.

Austrijski vojni izvori navode da je: „gradonačelnik Riza Muratbegović, tipičan Turčin, koji je ranije bio notar u Trebinju, i smatra se uglednim stanovnikom“.⁴ Isti izvori navode da je Okrugu Novi Pazar cjelokupna monopol-maloprodaja bila u rukama gradonačelnika Novog Pazara, Riza-beg Muratbegovića.⁵ Istim kanalima je išla i veleprodaja nafte i alkoholnih pića koju je upravljao Rušid efendija Bajraktarević.⁶ Muratbegović je kao akcionar prema pomenutim izvoru: „otkupio 15 vagona soli od monopolske uprave i priložio 71.000 kruna. Tri vagona su stigla do Kraljeva, dva vagona su dovedena u Novi Pazar sa 638 kg manjka.⁷ Završetkom rata pobjegao je sa austro-ugarskom vojskom i odselio u Tursku (*Koničanin*, 1998, 109, 116).

Dobrovoljci

Aktivnom propagandom u Sandžaku (Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Rožaje, Bijelo Polje, Pljevlje, Brodarevo, Prijepolje, Nova Varoš), na Kosovu (Kosovska Mitrovica, Uroševac (Ferizaj), Prizren, Peć) i Makedoniji (Skoplje, Tetovo), prikupljen je značajan broj dobrovoljaca različite starosne dobi. Obećavali su im lake pozadinske poslove, novčane nagrade, komotan život i visoke položaje po završetka rata. Slogani: *za din i iman i ko je Turčin neka se javi u dobrovoljce* (*Koničanin*, 1998, 111), privukli su veliki broj ljudi starosti od 18 do 50 godina, koje su poslije kratkotrajne obuke u K. Mitrovici, Skoplju, Nišu i Beogradu (*Koničanin*, 1998, 112), vagonima transportirali i prisajedinili jedinicama XV osmanlijskog korpusa na Galiciji. U narodu su ovi dobrovoljci poznati kao *đurumlje* ili *đununlije* – od singulara turske riječi *gönüllü* (pl. *gönüllüler*), koji je jedan od sinonima za dobrovoljca.

U turskoj historiografiji se često naglašava nepostojanja starosne granice za upućivanje na front. Izuzev lica koja su se tijekom zahuktavanja rata poslata u Istanbul, neki izvori navode da je među muslimanima upućenim na Galicijski front iz Pljevalja (Sandžak) i Peći (Kosovo) 19. oktobra 1916. godine bilo i djece starosti između 14 i 15, ali i lica starosti između 50 i 60 godina. (*Akçakayahoğlu*, 1967, 87)

Vojno izaslanstvo Austro-Ugarske oblasne komande u Beogradu je 2. novembra 1916. godine, Glavnom štabu osmanlijske vojske podnijelo izvještaj da se mobilizaciji odazvalo 3.954 muslimanskih dobrovoljaca sa teritorije pod

4 Arhiv Srbije, Vojni generalni gubernman, XVIII/737-12.

5 *Isto*, 737-15.

6 AS, VGG, XVIII/737-10.

7 Po ugovoru je Riza-beg trebao da prihvati monopolske proizvode oko Novog Pazara, ali okružna vlast ih zbog poteškoća u transportu nije mogla dostaviti iz Kraljeva, što je on učinio svojim prijevozom, pri čemu se okružna vlast se složila da mu nadoknadi troškove. (*AS, VGG, XVIII/737-12*).

okupacijom austro-ugarske vojske, što je, uključujući teritoriju koju je okupirala Bugarska, impozantan broj. U istom dopisu je objavljeno da će i muslimani dospjeti u zarobljeništvo austro-ugarske vojske biti prekomandovani u slične jedinice (*ATASE, BDH*, 1919, 149, 001/046). Austro-Ugarsko vojno izaslanstvo u Istanbulu je osmanlijskoj komandi javilo da je, prihvatanjem prethodno postavljenih uslova saveznika, otpočela sa regrutacijom i prekomandom muslimanskih dobrovoljaca sa okupiranih područja pod svojom upravom (*Saygili*, 2013, 245).

Izvjestaju Oblasne komande Prijepolja od 15. novembra 1916. godine potvrđuje velik priliv dobrovoljaca: „od 1.026 prijavljenih, njih 900 odabrano i zadržano“⁸

Uprkos saznanju da ih šalju na Galicijski front, većinom su dobrovoljci svoj odlazak prihvatili kao dug Osmanlijskoj Turskoj. Potonje saznanje da to nije „pravi rat za Tursku“, izazvalo je razočarenje dobrovoljaca, koji su se osjećali prevarenim. I pored velikog broja izginulih i onih koji su zbog starosti ili invalidnosti vraćeni kućama (vidjeti sl. 2)⁹, nisu jenjavali apetiti austro-ugarske Oblasne komande (K. u. K. - Kreis und Kommando) da uz ponovnu pomoć lokalnoga plemstva, sprovedu novu akciju mobiliziranja dobrovoljaca. Mobilizacija je sprovedna u cijelom Sandžaku pri čemu je veliki broj muslimanskog stanovništva otpremljen na ratište gdje su većina izginuli ili ranjeni. Hronike govore da je u Novom Pazaru i okolini poslije rata bila rijetkost vidjeti mlado, zdravo i radno sposobno stanovništvo.

Prijavljivanje brojnih dobrovoljaca vidimo u izvještaju Oblasne komande Novi Pazar, od 18. novembra 1916. godine, u kome se kaže da muslimani zadovoljni vlašću Okruga, jer bi se u protivnom iselili. Isti izvor prenosi da se u: *domaćem okrugu uspješno prijavljeno otprilike 1.700 dobrovoljaca*.¹⁰ Zanimljiv je podatak *verodostojnih strana* o prijavljenim „freiwilligerima“ (dobrovoljcima) u Bosansko-hercegovački puk, kojima je oficir Krajskomande u Novom Pazaru sugerisao da se pridruže osmanlijskoj armiji: *Zaista se onda 90% dobrovoljaca pridružilo armiji Osmanlijskog carstva. Da je ove promjene pokrenuo naš vlastiti Krajs oficir potvrdilo je nekoliko lokalnih stanovnika uključenih u promociju u Dugoj Poljani. Ovo je izazvalo da muhamedanci dobiju još jači osećaj pripadnosti Turskoj*.¹¹

Drugi talas dobrovoljaca je otpočeo u proljeće 1917. godine, u toku kojega je austro-ugarska policija u Novom Pazaru, u suradnji sa rukovodstvima okolnih općina, Deževskog i drugih srezova, formirala širi spisak mladih ljudi koje je trebalo mobilizirati i internirati na front na Galiciji. I u ovoj akciji je ponovno

8 *AS, VGG, XVIII/737-3.*

9 U žestokim okršajima na Galiciji, *Sefa Aščerića* (1869-1944) iz Zaostra kod Priboja je zatrpala eksplozija granate. Ostavljen na položaju, teškim mukama, uspio je da se oslobodi, pri čemu je zadobio preponsku (lat. ingvinalnu) kilu ili bruh. Kada je pronađen, prebačen je u Beč, operiran i demobiliziran. Nakon demobilizacije, pješice se, danima putujući, vratio se u zavičaj. Umro je kao izbjeglica 1944. godine u selu Točilovo (Tutin) na Pešteru. Prema kazivanju njegove rodbine, kojoj je prepričavao svoju galicijsku odiseju, iz Pribojskog kraja je otišlo oko 500 „Đurumlja“ od kojih su se samo njih pet vratilo kućama. (Kazivanje Dr. Nuradina Aščerića, 1949, jednog od Sejfovih potomaka).

10 *AS, VGG, XVIII/337-8*

11 *Isto.*

prednjačio Rizah-beg Muratbegović.¹² Nije bilo ni pomena o volonterima, već o osobama koje su austrougarske vojne vlasti mobilizirale na osnovu sačinjene liste.

Prilog 2. Nišan na mezaru Sejfa Aščerića u selu Točilovo (Tutin).

U narodu su novajlije duhovito prozvali „zorovoljci“ (tur. *zor* - sila, moć), zbog prisile koja je korišćena pri mobilizaciji. Tom prilikom je prikupljeno bar dvije hiljade ljudi iz Novog Pazara i okolnih općina. Slab odziv je natjerao šefa tajne policije u Novom Pazaru, oberlajtnanta Filu, Mađara porijeklom, da uzme općinske popisne knjige i u sali medrese, uz prisustvo predsjednika Općine i nekolicine odbornika, sastavi novi spisak regruta (*Koničanin*, 1998, 113), koji su na bojište upućeni preko Istanbula (*Koničanin*, 1998,

160). Iste godine je zaveden i tzv. „đurumlijski porez“ koji su plaćali isključivo muslimani (*RS 170 (IAR, NP)*, f. 1, br. 7 (7. XII 1917).

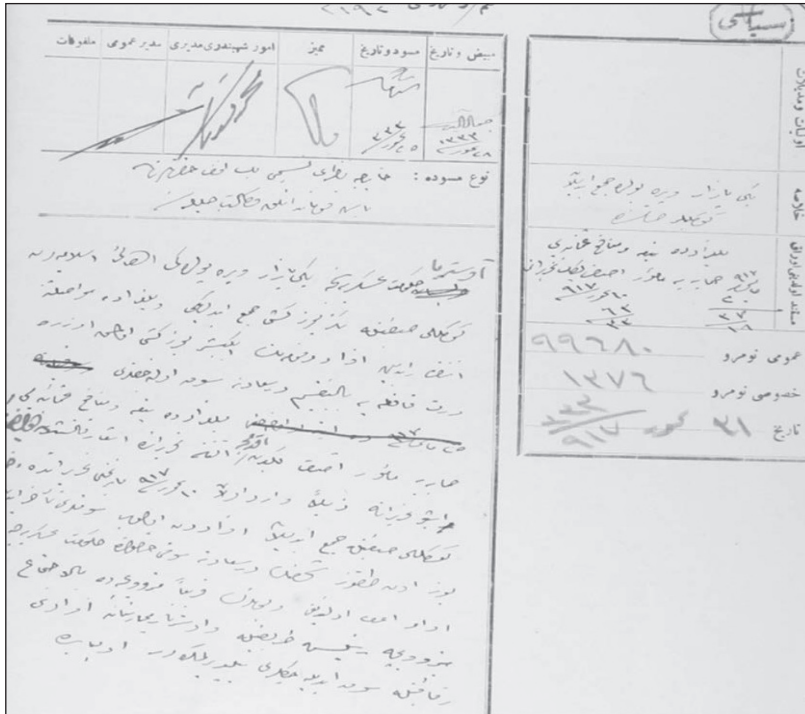
Osmanlijski vojni vrh je 17. maja 1917. prenio saglasnost Osmanlijske države sa postavljenim uvjetima austrougarskih saveznika. Istog je dana uslijedio odgovor, s potpisom Enver-paše, s ciljem da sporazum bude sklopljen u skladu sa trenutnim mogućnostima i bio poslat Upravi za vanjske poslove. U jednom neobjavljenom osmanlijskom izvoru (vidjeti sl. 3) od 20. maja 1917. godine, Ismet-bej, vojni zastupnik Osmanlijske Imperije u Beogradu, izvještava osmanlijski vojni vrh (*Baş Kumandanlık Vekaleti*) da se sa područja između Novog Pazara i Prijepolja dobrovoljno prijavilo osam stotina lica (*BOA, HR.SYS, 2435/33*).

U izvještaju Ismet-beja stoji: *da bi pomenuti dobrovoljci, organizirani u četiri skupine po 200 osoba, na svom daljem putu ka Istanbulu, trebali 25. maja 1917, preko Beograda biti prebačeni u Sofiju*. Na osnovu informacija prikupljenih od tamošnjih vojnih vlasti, Ismet-bej je 19. juna 1917, javio *da bi se ostalih 139 dobrovoljaca čiji je prebačaj odgođen, ubrzo uz austrijsku pratnju, putnom dionicom Mitrovica-Niš, već trebali naći na putu za Istanbul*.¹³

¹² Na dužnosti predsjednika Općine Novi Pazar se nalazio od polovine 1916. do 1918. godine. Po povlačenju austro-ugarske komande iz Novog Pazara, oktobra 1918. Napustio je grad i otišao u Istanbul gdje je poslije izvjesnog vremena umro. (*Koničanin*, 1998, 174).

¹³ U staroturskom originalu: „*Hariciye Nazırı Nesimi Bey Efendi Hazretlerine/ Baş Kumandanlık Vekâleti Celîlesine/ Belgrad'da tebaa ve menâfi-i Osmaniyeye'yi himâyeye me'mûr/ Avusturya Hükümet-i askeriyesi Yeni Pazar ve Pirepol'deki ahâli-yi İslâmiyyeden gönüllü sıfatıyla sekiz yüz kişi cem' edildiği ve Belgrad Sevâhiline Sofya'da efrâd-ı merkumenin ikişer yüz kişi olmak üzere dört kafileyi bittamam Dersââdete sevk olunacakları Belgrad'da şifre ve menâfi-i Osmaniyeyi himâyeye*

Razvoj potonjih događaja će pokazati da je mobilizacija ostavila strahovite posljedice na privredu regije Sandžak. Osim strahovite depopulacije stanovništva, uslijed ratnih godina i oskudice životnih namirnica, uslijedila je glad i suša koji su pojačali neizvjesnost i strah.

Prilog 3. Pomenuti dokumenat iz osmanlijskog državnog arhiva o dobrovoljcima iz Sandžaka (BOA, HR.SYS, 2435/33).

U narodu su ostali stihovi koje su ispjevale neudate djevojke. To su uobičajene lirske pjesme u kojima je motiv rata okvir za iskazivanje lične dramatike rastanka sa tragičnim svršetkom. Vihor ratne sudbine nosi biljeg strašne ljudske patnje koja je ostavila neizbrisiv ožiljak na djevojačkim dušama. Stihovi đurumlijskih pjesama nose obrise ljudske tragike protkane teskobom življenja ispod balasta permanentnog iščekivanja voljene osobe. Svoje neraspoloženje izražavaju upućenom kletvom okupatoru i onima koji su im momke odveli u rat (*Koničanin*, 1998, 113):

me'mur olmak yeniden akdemce alınan Tahrirata iş'ar kılınmış olmakla işbu tahrirata zeylen vârid olan 10 Temmuz 917 tarihli tahriratta gönüllü sınıflın cemi'edilen efraddan olup sevkleri tehir eden yüz on dokuz kişinin Dersâdetev sevkî hususuna hükümet-i askeriyeye idâm-ı af olunduğu ve bunların karimen Mitroviçe'de bilâ istima Mitroviçe - Niş tarihiyle ve Avusturya-Macaristan ümeraları refâkatıyla sevk edilecekleri bildirilmektedir ol bâbda." (prema: BOA, HR.SYS, 2435/33; prijevod i transkripcija R. Škrijelj).

*„Bog ubio Rizah efendiju
što pokupi mladu đurumlju
te ostaše čore isprošene
isprošene, a ne odvedene.“*

– ili:

*„Bog ubio Rizah efendiju
Što pokupi mladu đurumlju
Ostadoše djeve isprošene
Stare majke tugom zavijene
One djeve što su dovedene
Ostadoše mlade neljubljene.
Mila Bosno mi ti otidosmo
Mile majke nam se ne nadajte
Već d'ečicu našu uzgajajte
V'erne ljube vi se preudajte
Mi ćemo se tamo oženiti
Crnom zemljom i travom zelenom.“*

Djevojke tuguju, proklinju i pjevajući potestuju, prateći nepoznatu ratnu avanturu i životnu sudbinu svojih suđenika. Pjesme se ne odnose na zaraćene strane, jer djevojke, osim ličnog doživljaja, koji ne podstiče na konflikt i mržnju strana u sukobu, ne zanima ishod rata,. Lirika ovakvih pjesama stvara podlogu za razotkrivanje ambijenta lične, potresne drame - nečega tihog i bolnog u dubini ženskog srca, koje se u našem patrijarhalnom okruženju prihvata kao „volja Svevišnjeg“. Pritom se ne može jasno ustvrditi je li motiv rastanka, zbog odlaska u krvavi ratni sukob, snažniji od pustoši koju donosi stanje usamljenosti i djevojačke čežnje.

Jedan od odgovornih za prikupljanje novopazarskih mladića u đurumlijsku vojsku bio je izvjesni Rizo Murtezić, o čemu rječito kazuje pjesma:

*Došla Raška od brijega do brijega
Nit' od kiše nit' od bela snijega
Već od suza pazarskije čora.
Bajrak vezle pazarske d'evojke
Bajrak vezle Riza-bega klele:
Bog ubio Rizah-efendiju
što pokupi mladu đurumlju.
Te ostaše čore isprošene,
Isprošene, al' ne odvedene:
Dva Đurđina dva Čavića sina
Al' čatkija Halko kahvedžija
Al' šekajin Muftić Faik.
Činka safa Muftiću Mustafa
Biberlija Ibro efendija... (Rašljanin, 1988, 74).*

Od lica koja su uslijed različitih privilegija izbjegavali mobilizaciju sastavljen je tzv. *Einheimisches battalion* od 200 dobro opremljenih i naoružanih muslimanskih dobrovoljaca (dvije čete sa crvenim i zelenim fesom, a dvije u crvenom i zelenim ćulahu kao simbol muslimansko-albanskog i austrougarskog jedinstva) angažiranih na dužnosti održavanje javnog reda i mira u regiji (Koničanin, 1998,113).

Prilog 4. *Isječak jedine, i prvi put prikazane, originalne fotografije sa Sjeničke konferencije održane 13-14. augusta 1917. godine u Valide Sultan džamiji: najviši rastom Riza-beg Muratbegović (u sredini), gradonačelnik Novog Pazara, Mehmed Izet-paša Bajrović (do njega desno) gradonačelnik Pljevalja* (Izvor: digitalni arhiv R. Š).

Mobilizaciju su austrougarske vojne vlasti sprovodile uz pomoć muslimana angažovanih u njihovim okupatorskim službama. Dobrovoljce je u tutinskom kraju okupljao Ahmed-aga Hamzagić (*Myuoeuñ*, 1985, 68-69). Plaćajući „zamjenu“ (tur. *bedel*), u vidu deblje novčane nadokande, izbjegao ju je bogatiji sloj stanovništva. Akciju prikupljanja dobrovoljaca su tijekom 1916/1917, uz muziku i doboš, do glavnog odredišta u Novom Pazaru predvodila još dvojica Tutinaca: Sait-aga i bajraktar¹⁴ (*Crnovršanin&Sadiković*, 2005, 268). Iz Štavičkog sreza je u dobrovoljce upućeno između 250-300 lica (*RS 170, IAR Novi Pazar, Fond SNO i SK KPS Tutin, dok. 01-br. 5982/1, 14. IX 1960*). Po okončanja borbi na Galiciji, mnogi su prebačeni na front oko Bagdada gdje su zarobljeni od Engleza.

Na galicijski put bez povratka su iz s. Mitrove (Tutin) otišli Ramo Ademović, Adem Ademović, Ešref Ademović, Nušo (Aljović) Bačevac, Hajro Bačevac, Delija i Suljko Hadžić¹⁵, Bajro Herić (Ramović). Većini se po odlasku izgubio trag, jer se

14 Bajraktar (tur. *bayrak*, zastava), onaj koji predvodi vojsku ili svatove sa bajrakom u rukama.

15 Suljko, najstariji među njima, je brzo vraćen kući ne osjetivši miris baruta na Galiciji. Prema njegovom kazivanju, pristigli dobrovoljci su na odredištu dobili *cibuk* u niklovanim kutijicama, koje su vezane čvrstom špagom nosili oko vrata. *Cibuk* su na frontu jeli kada nije bilo uvjeta za drugu hranu. Suljko je po povratku pričao: *Turski oficir je primetio je da sam stariji čovek. Obratio mi se rečima: Hadžiali, zagrizi ovo parče kexsa! - Probao sam, ali oficir nije bio zadovoljan snagom kojom*

smatralo da su izginuli. Sa fronta se iz grotna žestokih okršaja, poslije višemesečnog lutanja, vratio Hajro Bačevac. Umoran, gladan i bolestan, govorio je o strahotama mukotrpane lične „borbe za tuđe interese“: *Ni sam ne znam kuda sam sve lutao i išao dok sam stigao u Mitrovu. Nije mi jasno kako sam izdržao sve te muke na frontu i na putu povratka. Čovek je tvrdi i izdržljiviji i od gvožđa (Bačevac, 337-338.)*¹⁶ Iz ostalih mjesta Štavičkog sreza (dio današnje Općine Tutin) je u dva navrata otišlo između 230 i 250 ljudi. Prema nepotpunim podacima lokalnih matičnih službi šest ih je iz sela Gluhavica (Emin Šemsović, Smajo Nurović, Pašo Šemsović, Ramo Kahrović, Bahtijar Fejzović i Fazlija Kurtanović), 11 iz Radohovaca, 8 iz Kovača, 10 iz Drage, 8 iz Paljeva, 7 iz Orlja, 14 iz Ribarića, jedan iz Jelića, 3 iz Starčevića, 8 iz Vesenića, 7 iz Oraša, 3 iz Čmanjaka 3, 7 iz Zapadnog Mojtira, i po jedna iz Čulije i Batrage po jedan (Habibović, 2010, 58).

Prilog 5. Fazlija J. Babić iz sela Gluhavica je svojim pričama o ratovanju na Galiciji privlačio ogromnu pažnju. U Đurumljijama je naučio turski jezik koji mu je pomogao pri povratku u zavičaj, (Fotografija je preuzeta iz porodičnog arhiva sina Ljutvije. Snimak je sačinjen ispred njegove porodične kuće u Selakovcu, Novi Pazar).

Fazlija Babić (1897-1992)¹⁷ iz Gluhavice je na Galiciju dobrovoljno odveden 1916. godine. Od saboraca je pominjao Jonuza iz Bukovice¹⁸, Bahtijara iz Kovača, i izvjesnog Prenču. Dva puta je ranjen ali se živ i zdrav vratio svojoj kući.

Iz sela Žirče (Tutin) su na galicijski front otišli: Bejtović Maljanov Alija (nije

sam otkinuo komadić cibuka. Rekao mi je da se vratim kući. Ja sam to i učinio, iako mi nije bilo milo što se odvajam od svojih rođaka i komšija. Plašio sam se za njih. (Bačevac, 1998, 337).

16 Sa svojom je porodicom 1939. godine napustio Kraljevinu Jugoslaviju i odselio u Republiku Tursku.

17 Fazlija je rođen u zaseoku Crnokrpe u Biševu, Rožaje, od oca Jonuza i majke Halime Murić iz Jablanice. U Biševu su došli kao muhadžiri iz Nikšića. Njegov najmlađi sin Ljutvija Kurtanović (1965) prenosi da su Fazliju, te 1916. godine, zbog neuhranjenosti i uzrasta, prvobitno odbili iako se uredno prijavio u dobrovoljce. Putujući za Đurumljijama iz pravca Novi Pazar - Mitrovica uspio se pridružiti. Odvedeni su na Galiciju gdje je u teškim borbenim okršajima ranjen i dugo liječen u poljskom gradu Geding. U bolnici mu je ukradena ratna uštedevina u zlatnicima. Upoznao je bolničarku Katošinku koja se zaljubila u stasitog i lijepog Fazliju, i htjela je doći sa njim. Strahujući za njenu bezbjednost tokom povratka u Sandžak raskinuo je vezu. Dolaskom u zavičaj uzeo je prezime Kurtanović. Rođeni je brat čuvenog guslara, Alberta B. Lorda, Ramom Babićem.

18 Tužna je, prema Fazlijinom kazivanju, sudbina pomenutog Jonuza, koji se u zavičaj vratio sa bolničarkom Poljske. Prije vjenčanja je posjetio svog ratnog druga u Gluhavici. Da bi regulisao putna dokumenta morao je obaviti vjenčanje u mjesnoj kancelariju u Biševu. Tamošnji matičar, Crnogorac, se prilikom vjenčanja zaljubio u Poljakinju. Oteo je mladu, ubio Jonuza i prebegao u Srbiju (Na osnovu kazivanja Ljutvije F. Kurtanovića iz Novog Pazara (1965), najmlađeg sina Fazlije Babića).

se vratio), Nuhović Džemo Meho i Nuhović Nuho Murto (poginuli), maloljetnici Šalja Daut Nazif i Šalja Daut Zahit (poginuli), Emrović Mujan Ibro, zvani Kurtan (mlad poginuo); iz sela Ruđe (Tutin): Redžepović Hajro Husein (poginuo) i Šalja Džafer Šerif (poginuo); iz sela Plenibabe: Šalja Lato Tahir i Šalja Lato Elmaz, obojica poginuli (*Mahmutović*, 2010, 73, 89, 103-104, 146, 148, 176).

Na Galicijski front je odveden je i Murat-aga Derdemez (1884-1972)¹⁹, koji je u redovima osmanlijske vojske naučio turski jezik zbog čega je unaprijeđen u podoficira (tur. *çavuş*). Sa fronta je pobjegao sa *čurucima* (tur. Invalidi, ranjeni, bolesni), najprije u Sarajevu, zatim u Bijelo Polje i Mojstir pješice (*Derdemez*, 2003, 31-32).

Historičar Raif Hajdarpašić pominje hiljadu i osam stotina Đurumljia od 18-50 godina starosti (*Hajdarpašić*, 1997, 101), ali se iz njegovog iskaza ne može zaključiti iz kojih su krajeva Sandžaka. Pritom nabraja nekoliko učesnika iz sandžačke regije Bihor, a to su: Nasuf Redžov Bošnjak, Ago i Šećo Mulić, Kasum Rebronja²⁰ (svi iz Goduše), Jusuf Ramov Filurija - Bošnjak iz Hazana, Agan Hajdarpašić iz Vrševa, Hafiz Ibrahim Mekić sa Crniša (*Hajdarpašić*, 1997,101). Na Galiciju su iz bihorskog sela Dobrodole otišli Ćerim, Dželjo i Zejto Šabotić, i Habo Klica (nisu se vratili). Vratio se Hajradin (Zuko) Ličina koji se kasnije odselio u kosovski gradić Peć (*Šabotić*, 2016, 47). Iz sela Kruščice otišlo je 16 Ličina: Bajram, Abit, Husein, Meta, Sait, Jonuz, Miralem, Jakup, Skender, Amir, Mašo, Delija, Mifto, Elmaz. Vratilo se samo njih petero (Bajram, Husein, Elmaz, Delija i Skender). Amira su kasnije našli u Bak'rkiju (Turska). (*Ličina&Ličina*, 2015, 421).

Austro-Ugarsku okupaciju Sandžaka (1915-1918) je posebno teško preživjelo nezaštićeno stanovništvo Rožajskog kraja. Tamo su nastupile su tzv. *švapske godine*, koje su upamćene kao vrijeme masovnog pomora seoskog stanovništva i jedan od najtežih perioda u njegovoj historijskoj prošlosti. Tijekom 1916. i 1917. godine, austrougarske službe su iz rožajskog kraja 500 Đurumljia uputile u rat na *Karpate* od kojih se u zavičaj vratio mali broj (*Azemović*, 1982, 14), jer su izginuli, a neki ostali u Osmanlijskoj Turskoj. Od rožajskih Đurumljia su upamćeni: Mušo i Halko Hasović, Selim Osmanov Halilović, Zaim Tarhaniš iz Ibarca); Huso Monić i Delija Luboder iz Rožaja; Murat Kurpejović iz Sredana; Ćazim, Meho i Kujo Omerović, Delija i Jupo Redžović²¹, Selim Čolović, Sadrija Sinanović, Mustafa Avdić iz Biševa; mula Feta Murić iz Baća; Dina Dacić iz Gornjeg Bukelja, jedan Vukelj iz Peškovića; Ibiš Isov Kujević iz Balotića; Cano Mahmuta Ramović iz Ramovića; Zeka Košuta i Hasan Šaljić iz Crnče; Bahtijar Košuta²² sa Vuče; Bejto i Zejto (Emčovi) Bralić, Meho Bralić iz Koljena; Adem Rušov Nurković iz Seošnice (*Matović*, 2009, 43-44).

19 Porijeklom su iz sela Kičevo u oblasti Vraneš (Pavino Polje) u Kolašinskoj kapetaniji. Od 16-te godine živio u Dubravi, Općina Istok (Peć, Kosovo), zatim u tutnskom Mojstiru (na imanju Ali-beg Drage), a od 1918. godine u Raduši (Tutin). Upamćen je kao dobar guslar.

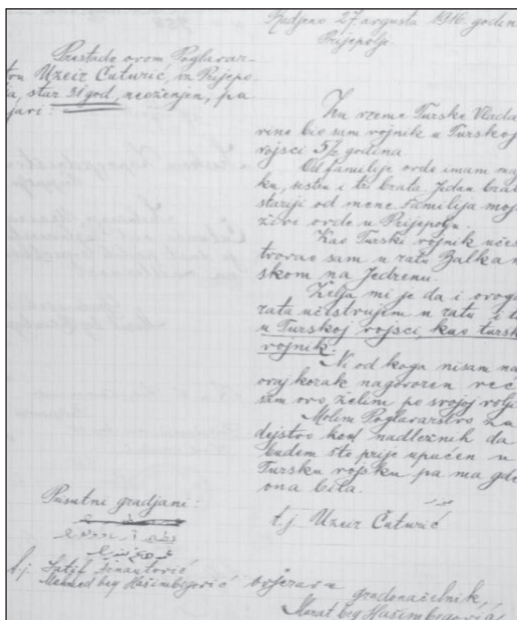
20 Kasum Rebronja (1864-1946) jedan od najvećih sandžačkih epskih pjevača iz sela Goduše u regiji Bihor.

21 Delija i Jupo Redžović su se zbog straha od osвете novih vlasti i životne nesigurnosti 1918. godine pridružili komitama Reka Biševca

22 Sa bajrakom otišao u rat, otuda je jedan od njegovih potomaka i danas bajraktar u selu.

Rožajac, Besim Agić u svojoj monografiji piše da su prema zapisima Selima Ganića kao Đurumlje otišli: svršeni gimnazije u Skoplju - Nušo Kurtagić, koji se vratio ranjen (poginuo kasnije kod sela Crvsko na Pešteru); sinovi Avduh-aga Kurtagića (Galjan i Amir); braća Adem i Murat Ademagić koji su iz Rožaja otišli 1917, preživjeli Galiciju i ostali u Turskoj; Ibrahim (sin Čamil-aga Kapetanovića, šerijatskog sudije iz Banjaluke i Abide Zejnlagić iz N. Pazara) koji se nije vratio; Fehim, sin Alijage Husića iz Rožaja (nije se vratio); Rifo Šefko, Alija i Husnija (sinovi Bilal-aga Nokića) koji su otišli 1917. godine i gubi im se svaki trag; dvadesetogodišnji Bejto (Bego) Beširov Gusinjac iz Rožaja; Rustem (1891-1958), jedan od pet sinova Selim-aga Ganića iz Rožaja, svršeni ruždije u Peći i sudski pisar sa znanjem turskog, koji je otišao 1917. godine, bio ranjen i liječen u Gedingu (Poljska) i vratio se 18 mjeseci kasnije; Hamdo sin Elmaza Fetahovića (poginuo 1917. godine); Ešref (sin Jusufa) i Adem (sin Bahtijara) Ademovića iz Mitrove kod Tutina (nisu se vratili). Selman-aga, sin Saliha Kardovića, koji je rat proveo negdje na Karpatima (Agić, 2012, 43, 49, 51, 83, 105, 122, 142, 149, 161, 197).

Otvoreni front na Galiciji postao je izazov dobrovoljcima, a propagatorima i podstrijekacima njihove mobilizacije izgovor da trebaju pomoći Turcima koji se od početka Velikog rata bore protiv Rusa. Pozivu su se često odazivali iskusni ratni veterani poput Uzeira Čturića iz Prijepolja koji se 27. augusta 1916. godine Poglavarstvu austro-ugarske vojne komande obratio sa zahtjevom:

Prilog 6. Zahtjev Uzeira Čturića iz Prijepolja austrougarskim vlastima od 27. augusta 1916. godine (Originalni dokument: BOA, HR. SYS, 2426/40).

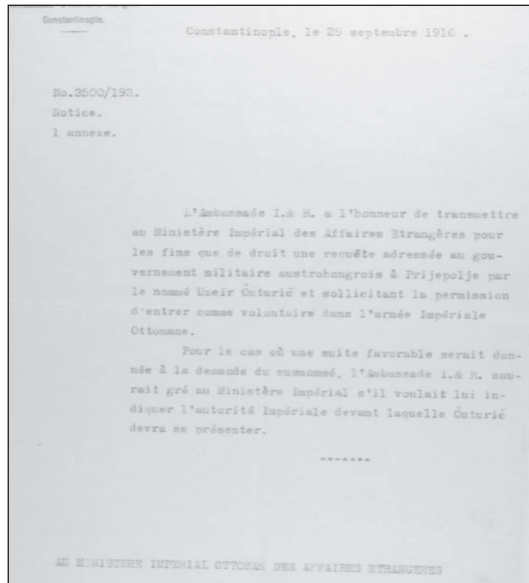
Prestadeovom poglavarstvu Uzeir Čturić iz Prijepolja, star 31 godine, neoženjen, pa izjavi: Za vreme Turske Vladavine bio sam vojnik u Turskoj godina. Od familije ovde imam majku, sestru i tri brata. Jedan brat stariji od mene, familija moja, živi ovde u Prijepolju. Kao Turski vojnik učestvovao sam u ratu Balkanskom na Jedrenu. Želja mi je da i ovoga rata učestvujem u ratu i to u Turskoj vojsci, kao turski vojnik. Ni od koga nisam na ovaj korak nagovoren već sam ovo želim po svojoj volji. Molim Poglavarstvo za dejstvo kod nadležnih da bude

što prije upućen u Tursku vojsku ma gde ona bila. Uzeir (potpis na staroturkom jeziku, R.Š) tj. Uzeir Čturić. Prisutni građani: Latif Arnautović; Mehmed beg

Hašimbegović (potpisi na staroturskom jeziku, R.Š). *Ovjerava gradonačelnik: Murat beg Hašimbegović*“ (BOA, HR. SYS, 2426/40).

Zahtjev Uzeira Čturića je Becirkkomanda u Prijepolju prosljedila na adresu Veleposlanstva Austro-Ugarske u Carigradu (29. septembra 1916) koje se Izvještajem obratilo Ministarstvu vanjskih poslova Osmanlijske Imperije u Carigradu (Konstantinopolju) - (br. 3500-193), (aneks 1):

Veleposlanstvo Imperije ima čast da Ministarstvo vanjskih poslova Imperije (u pravne svrhe) obavijesti o molbi upućenoj austrougarskoj vojsci u Prijepolju za imenovanog Uzeira Čturića koji traži dopust da kao dobrovoljac uđe u vojsku Osmanlijske imperije. U slučaju da se na molbu gore imenovanog pozitivno odgovori, Veleposlanstvo je zahvalno ukoliko imperijalne vlasti ukažu pred kojim carskim se vlastima se Čturić treba pojaviti (BOA, HR.SYS, 2428/6).

Prilog 7. Prosljeđeni izvještaj veleposlanstva Austro-Ugarske u Carigradu (Istanbulu) na francuskom jeziku (originalni dokument: BOA, HR.SYS, 2428/6).

Broj Đurumljija iz pljevaljskog i bjelopoljskog kraja je ostao nedovoljno razjašnjen. Jedna anketa sa područja Kanja ukazuje da ih je bilo u velikom broju. Oko dvije stotine mobiliziranih, od kojih se sa Galicije vratilo desetak, iz Brodareva je predvodio bajraktar (zastavonoša) Rašid Kriještorac (*Škrijelj*, 2015, 226). Na galicijskom bojištu se istakao Šerif Kriještorac, koji je za razliku od njegovih poginulih saboraca „preživio pet tabora“ (*Crnovršanin&Sadiković*, 2003, 109).

Iz najmanje stotinjak sela na visoravni Pešter, odazvao se veliki broj Đurumljija. Agitatori su pijačni dan u Dugoj Poljani (petak) koristili za spovođenje dobrovoljačke kampanje. Umjesto djece bogatih aga i begova otišla je siromašna peštarska omladina i seljaci. Njihovim je porodicama kao nadoknada dijeljen novac, krupna grla govedi, konja ili ovaca. Iz Duge Poljane i okoline su u Đurumlje otišli: Ljajić Redžo i Bečo (Zečova braća, i obojica poginuli), Ljajić Hilmo (Fakov brat – poginuo), Bektašević Hamid i Bašović Husnija iz Šara, Šehović Halid i Nušević Rušo iz Lazina. Osmadesetogodišnji Ramiz Ljajić je upamtio taj događaj:

Bio sam tada dječak, i sjećam se kada su iz Duge Poljane odlazili u đurumlje. Narod se okupio Livadama (mesto gdje je sada zadružni dom i fabrika). U prepodnevnim satima okupljali su se dobrovoljci iz okolnih sela i tu se grupisali. Sećam se svirala je muzika: zurla, goč i gajde. Činilo se da su veseli i oni koji

odlaze na front. Na drugoj strani plakali su, majke, očevi djeca, sestre i braća. Kao da su predosjećali da se mnogi neće vratiti rodnoj grudi. Kad je počelo opraštanje i ljubljenje, čuli su se glasni jecaji. Potovareni u kamione otisnuli su se niz džadu, neki, poslednji put gledajući dugopoljska brda. (Sebečevac, 1993, 68).

Galicijски veteran i veliki turkofil, Hazbo Numanov Bešić²³, zemljoradnik iz sela Zabrđe (Duga Poljana) je svoju ratnu avanturu veoma detaljno objasnio:

U Dugoj Poljani organi opštinskih vlasti rekli su nam da idemo u Istanbul. Kao nepismeni i neprosvijećeni mladići, mi nismo znali ni gdje idemo, ali je naš san bio Stambol. Za mnoge je to bio put bez povratka. Tak kad smo došli na stanicu u Novi Sad saznali smo da smo prevareni, umjesto Stambola doznali smo da nas transportuju u Poljsku na front Galicije. Kad smo stigli u Poljsku odmah su nas prihvatili turski oficiri. Komanda i sve ostalo bilo je na turskom jeziku, od koga mi nismo znali ni riječi. Određeno vrijeme imali smo vojnu obuku, a naučili smo i nekoliko riječi turskog jezika. Kasnije smo davali zajedničke straže gdje se pokazalo da su Bošnjaci mnogo čvršći i disciplinovaniji od Turaka. Dugo vrijeme nismo vidjeli hleb, pa smo se najviše hranili krompirom i nekom „aleman čorbom“ (njemačka čorba). Na bojištima Galicije dugopoljske đurumlje su pokazali veliku hrabrost ali je izginuo veliki broj jer su Rusi bili mnogo bolje vojno obučeni i opremljeni. Ja sam jedan od malog broja onih koji su ostali živi (bio sam ranjen u predjelu ramena i vrata od ruske granate) i vratili se u zavičaj (Sebečevac, 1993, 69-70).

Čuveni peštarski guslar Salih Ugljanin, iz sela Uгла, je u razgovoru sa slavnim homerologom Milman Parryem istakao da je na Galiciji (1917) ostvario svoje četvrto učešće u ratu. Tamo je proveo 3 mjeseca, a tri u Rumunjskoj, odakle su se vratili kućama:

Na Rusiji nisu mi dalji pušku, mene, no bilo je sve starija ovako, jedan bateljun starija otosmo odavljen. Pa su ni dalji, te smo sve čistilji one šančeve... kazmu... I lopatu, pa mi čisti a oni se bori... Boga mi u jedan vakat Švaba omalji 'ljev... odvoji na četvoricu jedan ljev... Aman, naposred zime bilo to rat. Snijeg je bio do koljena. A ljutina! Mraz puca; bukva puca koliko je mraz... Ja nijesam hesapio da ću videt ovu zemlju više... Vala sam zaboravio i ženu i sve (Srpsko-hrvatske junačke pesme, 1953, 5-6).

Iz peštarskih sela Baćica i Točilovo (Tutin) otišlo je dvanaest mladića, a vratili petorica: Sadik Makić, Hačko Đekić, Hajdar-Hajradin Salihović, Šeko Zenunov Suljić i Soko Sokolović. Na front su dospjeli preko Beograda i Istanbula. Vratili su se šest godina docnije, putujući bez hrane i odjeće. Preživjeli su hraneći se posoljenim korijenom maslačka. Jedan od poginulih je Maljuško Đekić iz Točilova.²⁴

23 Noć prije odlaska, njegova majka Latifa (sestričina čuvenog Šemsi Paše Biševca (1846-1908), plela je čarape i sina savjetovala „da ode, da brani Sultana i da pogine ako zatreba“. (Razgovor autora i Hazbovog sina Nazifa H. Bešića (1938-2011)

24 Poslije završetka ratnih okršaja i demobilizacije su obaviješteni da je ovdašnji narod stradao u ratu. Dolaskom u Novi Pazar naišli su Murat-Ulja Fetahovića, mještanina koji im je saopštio da su živi izdravi. (Kazivao: Murat Bajram Halilović (1929-2018), Baćica Tutin, razgovor sa autorom vođen: 17. 5. 2017).

U Đurumlje je na Galiciju otpremljen Arif Osmana Hašimović²⁵ iz Sjenice. U prvim okršajima sa odredima ruskih Kozaka kraj nogu mu je poginuo dajidža Ramo. Preživjela su njih trojica, a odred je iz časa u čas dopunjavan novim vojnicima. Rahman Tarić (1888) iz Kladnice, dočasnik (tur. čauš) sa Galicije, ističe da je iz kladničke opštine u dobrovoljce (tzv. đurumlje, đulijane) otišlo oko 160 najsposobnijih mladića, dok se na osnovu kazivanja najstarijih ljudi iz nekadašnjeg Sjeničkog sreza pretpostavlja da je otišlo oko 650 ljudi. Najvećim dijelom su poginuli u krvavim okršajima, a neki su poslije demobilizacije život nastavili na prostoru današnje Turske. U Kladnicu su se vratili Rahman i Alija Tarić, Adil Zornić Bubac i čauš Šerif Zornić (*Selimović*, 2011, 116).

Prilog 8. *Hazbo Numan Bešić (1890-1969), preživjeli veteran sa Galicije (Originalna osobna karta u posjedu autora).*

O učestalom premještanju dobrovoljaca svjedoči galicijski veteran, epski pjevač i guslar Hajdar Đozo iz Bara (Sjenica):

Doživio sam, bio sam u ratu tri godine. Dolazijo sam u Rumunjsku. Tu sam se obavijo tri mjeseca. Znao sam malo Romunjski govorit. Ondak sam odselijo u Italiju. U Italiju sam bijo devet mjeseci. Tu sam malo razumijo govorit. Onda su me dali u Mađarsku u Tompovar. Tu sam rekveriro hranu Austriji. Vrlo mi je tudi dobro bilo. Iz Austrije, iz Ungarije sam odselijo, otišo sam u Srbiju. Bio sam u Bijogradu jeno vreme dugo tri mjeseca. Izdravo sam bijo njesam se ranijo, borijo se, nosijo se dok je rat se svršijo. Svu sam svoju imovinu izgubijo. (Đozo, 1943, PN 275a)

Nimalo sentimentalne spram njihovih iluzija, agresivne austro-ugarske vlasti dobrovoljce deportiraju na najstrašnije istočnoeuropsko «krvalište». Demoralisani

²⁵ Okončanjem borbe na frontu prebačen je u pozadinsku službu gdje je u radionici vršio popravku vojno-tehničkog materijala. Po dolasku sa fronta je iz bezbjednosnih razloga promijenio prezime u Salihagić. Oženio se sa 40 godina Selmanovkom iz Prijepolja. (Prema kazivanju njegove kćeri Mejre A. Salihagić (1938) iz Sjenice).

i krhkog zdravlja, znatan broj đurumlja vrijeme je provodio po improviziranim poljskim bolnicama, previjajući rane stečene na nepoznatom prostoru galicijskog ratišta. U tuđini, daleko od zavičaja, bez pismenosti, bez znanja jezika, komande i ratnih ciljeva, mnogi su dospeli na najtežim linijama fronta koji je smatran jednom od najvećih klaonica u Prvom svjetskom ratu. Većina je svoje živote položila na bojnopolju, a jedan dio zarobljen. Ratni vihor je, prorijedivši redove mladih, ugrozio brojnost muške populacije u Sandžaku. Teško se u tom vremenu austrougarske okupacije (21. novembar 1915. do jeseni 1918) moglo naći domaćinstvo iz koga bar neko nije dobrovoljno otišao ili bio prisilno mobilisan na frontove. Razloge za odziv sandžačkog muslimanskog stanovništva zatečenog u siromaštvu i bijedi, koje nije znalo kuda ih odvode, treba tražiti u snažnoj agitaciji i praznim obećanjima da će im Carigrad biti poslednja destinacija. Nije mali broj Đurumlja koji su osmanlijsku vojsku smatrali za svoju. Tek kad su se obreli na frontu, shvatili su suštinu prevare, koja ih većim dijelom nije pokolebala da viteškom borbom opravdaju očekivanja svojih komandi. Ovdajšnji analitičari i historiografi svjedoče kako nije bilo kuće koja nije imala vojnika u austrougarskim ili srbijanskim frontovskim jedinicama. Beogradska i evropska štampa je izvještavala o poginulim i zarobljenim vojnicima koji su ostali zatočeni u ruskim, austro-ugarskim i britanskim vojnim kampovima i ratnim logorima.

Galicija kao ratno žarište

Daleka Galicija²⁶ (ukr. Galičina; polj. Galicja, njem. Galizien), na koju je u toku žestokog Prvog svjetskog rata upućena brojna armija dobrovoljaca iz različitih dijelova evropskog jugoistoka, historijska je pokrajina u istočnom dijelu srednje Evrope. Krajem druge decenije XX stoljeću postala je poprište okršaja austro-germansko-turske koalicije protiv carske Rusije. Pomen galicijskog fronta je podsjećanje na Sandžaklije koje su zaraćene vojske zbog svoje naivnosti, hrabrosti i odlučnosti odaslali na najtežim linijama ratišta (*Škrijelj*, 2011, 350). O tome danas svjedoče prepune police požutjelih dokumenata njemačkih, poljskih, austrijskih, mađarskih, ruskih, rumunjskih, bugarskih, jugoslavenskih, srpskih, talijanskih, francuskih, britanskih i turskih vojnih i državnih arhiva. Daleka Galicija se može smatrati primarno bošnjačkom ratnom epopejom. Ona je nastala u vrtlogu antagonizama Prvog svjetskog rata kada je posrnula civilizacija zapada pokrenula svoju vojnu mašineriju. Združeni odredi Sandžaklija su na linijama fronta Galicije (1916) sve do kraja rata vodile bespoštedne bitke. Danas se ulogu i značaj njihovog odlaska uglavnom previđa. Opća je ocjena da je riječ o sandžačkim regrutima koje je vihor rata uvukao u borbu za zadovoljavanje tuđih interesa. Mobiliziranje je sprovedeno brзом i podmuklom javnom agitacijom kojom su uslijed velikog

²⁶ Tijekom Prvog svjetskog rata, Galicija (danas između granica Poljske, Mađarske i Ukrajine) je kao provincija Austro – Ugarskog Carstva, bila poprište teških okršaja združenih jedinica Njemačke, Austro-Ugarske i Osmanlijske Imperije sa Rusijom 1916-1917. godine.

odziva popunjene desetkovane jedinice, ondašnjeg osmanlijskog saveznika, Austro-Ugarske (*Morison&Roberts*, 2013, 93).

Jedan od najbližih vojnih savjetnika Enver-paše, general Bronsart fon Schellendorf, na kraju rata je objavio tajni izvještaj u kome tumači ovu odluku. Glavna pozornica Velikog rata je, prema njegovoj ocjeni, bio je Zapadni front. Osmanlijska država je zbog perifernog geografskog položaja ratovala na drugorazrednim frontovima. Ona je imala zadatak da vojske Antante namami na perifernu frontove, oslabi njihovu udarnu moć i na svaki način, u slučaju potrebe, pomaže Centralne sile. Tijekom rata se na granicama Osmanlijske države našlo milion i po neprijateljskih vojnika, od kojih je 100-tinu hiljada njenih vojnika otišlo na „glavne frontove“. To dovoljno govori o stavu državnog i vojnog vrha Centralnih Sila koji su ratnu ulogu Osmanlijskog Carstva podredili razvlačenju snaga Antante. Time se mogu objasniti razlozi razvučenosti Osmanlijske vojske na frontovima unutar granica carstva (*Dağlar*, 2012, 48). Glavni razlog slanja osmanlijskih jedinica na front Galicije treba tražiti u pogoršanom položaju njemačkih i austro-ugarskih koalicionih snaga, zbog čega se XV osmanlijski korpus planirao pridružiti Južnoj armiji pod komandom armijskog generala Grafa van Bothmera, koja je na austro-ugarskim borbenim linijama činila glavnu snagu bez koje se front ne bi mogao održati. Osmanlijski XV korpus je potpao pod zapovedništvo njemačko-astrougarskih snaga odakle se istim kanalima snabdevao vozilima, oružjem, municijom, ratnom i drugom opremom (*Yılmaz*, 1993, 20-21). Već 4. juna 1916. godine, Rusi su izvršili ofanzivu na Brussilov kojom su teško porazile austro-ugarske snage i zarobile više od 100 hiljada njenih vojnika (*Çelik*, 2014, 275). Njemačke i austrougarske jedinice su uz velike poteškoće zaustavile ovu rusku ofanzivu. Tih je dana Osmanlijska država na evropske frontove uputila ranije obučene jedinice: Petnaesti korpus na Galicijskom, Šesti korpus na Rumunjskom i Stosedamdeset i sedmi pješadijski puk (pojačan Dvadesetim korpusom) na Makedonskom frontu (*Çelik*, 2014, 273).

Nedovoljna vojnička obuka đurumlja jedan je od najglavnijih uzroka njihovog stradanja na frontovima od Galicije do Arabljanskog poluostrva. Za razliku od jednog dijela koji su svoje kosti ostavili na galicijsko-ruskim frontovima, dio preživjelih je ostao da živi u Turskoj, a prema postojećim statistikama, vratio se svaki deseti đurumlja. Treba navesti da su združena njemačko-astrougarsko-turske trupe na Galicijskom frontu u toku 1916/1917. nanijele težak poraz Rusiji, čije su snage bile razbijene i desetkovane (*Aydemir*, 1999, 322). Osmanlijski vojni vrh je slanje snaga na Galiciju branio stavom da bi se pobjedom zaustavila eventualna ruska najezda na Balkan poslije koje bi ostvarena pobjeda na Čanakkaleu bila uzaludna. U svojim bilješkama od 4. novembra 1918. godine, njemački general Hans von Seeckt, savezništvo sa Osmanlijskom državom tumači obostrano pogubnim, ističući „da je tursko rukovodstvo svoju pogubnu odluku donijelo pod pritiskom, jer se njemačka carevina udala za mrtvaca“ (*Dağlar*, 2012, 50). Sličnog je stava i njemački vojni savjetnik, general Otto Liman von Sanders, koji dodaje da je osmanlijsko vojno rukovodstvo svoju proslavljenju i pobjedničku dardanelsku

vojsku 1916. godine poslala u Evropu da izvršava drugorazredne logističke zadatke, umjesto da bude raspoređena na žarišnim tačkama frontova uz samu osmanlijsku granicu (detaljnije: *Von Sanders*, 1968, 147-149).

Danas se zaboravlja ogromni dobrovoljački udio. Poslije dva velika neuspjeha na Istočnom frontu, godina 1916. jedna je od najtežih ratnih godina za Austro-Ugarsku. U ratu na strani Antante, osim Rusije, ulaze Italija i Rumunjska. Razvlačenja austro-ugarskih jedinica na više frontova uslovalo je potrebu za vojničkim pojačanjima. Pošto su njemačke vojne snage, u međuvremenu, prebacile težište na Zapadni front, Austro-Ugarima je preostala mogućnost da pomoć potraže od svojih osmanlijskih saveznika. Iste je godine je upućen zahtjev za slanje tri korpusa koje bi rasporedili na jedan od tri fronta: galicijskom, rumunskom i solunskom. Ministar vojni i načelnik generalštaba Osmanlijske vojske Enver-paša je pomenuti zahtjev načelnika generalštaba Njemačke vojske, Fon Hindenburga, prihvatio bez prigovora. Ovakav pašin riskantan potez, naišao je na oštru kritiku pojedinih krugova Osmanlijske vojske (*Daglar*, 2012, 47).

Prilog 9. Galicijski front, mjesto borbenih dejstava XV korpusa osmanlijske vojske.

Petnaesti korpus, kojim je komandovao Jakup Ševki Bej, formiran je od strane vojnika koji su se borili u Galipoljskoj bitci (tur. Gelibolu). Na početku loše organizirane, nedisciplinirane, slabo odjevene, gladne i nepročišćene od ranjenika i invalida ove jedinice su dovedene u stanje nestašice vakcina protiv zaraznih bolesti. Neorganiziranost je primjećena i među oficirima zbog čega se javila potreba za dobrovoljcima izvan granica carstva. Petnaesti korpus je usprkos rasulu po

frontovima Osmanlijskog Carstva, u potonjim pripremama zadobio poseban ugled unutar osmanlijske vojske jer je bio sastavljen od sposobnih vojnika i obrazovanih oficira. Jedan od ciljeva je bilo stvaranje pozitivnog utiska o Turcima u očima Evropljana. To je kao prioritet postavio i Enver-paša, koji je Njemačkoj Carevini iskazivao zahvalnost na savezništvu, koje su sa nekom od evropskim zemljama priželjkivali još od XVIII stoljeća (Daglar, 2012, 51-54). Pripreme korpusa su prema planu i odluci Enver-paše sprovedene u tajnosti. Njima su rukovodili Jakub Ševki Paša i pukovnik Hajri. Prema Mađarskoj su pošli 17. jula iz istanbulske kasarne na Uzunköprü odakle su stigli u Suboticu (Çelik, 2014, 274).

Prilog 10. Đurumlijska dova (molitva). Mjesto, Duga Poljana (Sjenica) s jeseni 1916. godine pred odlazak dobrovoljaca na front, U prvom planu (u sredini, sa kožnom kabanicom i ahmedijom), Selim ef. Jusufović, predsjednik dugopoljske Općine (RS 170, IAR NP, Originalna Zbirka fotografija iz Prvog svjetskog rata).

Turski historičari su saglasni u ocjeni da su saveznici izričito insistirali da osmanlijske snage Petnaestog korpusa budu raspoređene na najtežim položajima (Aydemir, 1999, 511). Osmanlijske snage Petnaestog korpusa su u septembru 1916. godine, prije dolaska dobrovoljaca sa Balkana, odbile napad ruskih snaga u oblasti Šumjani. U ovom okršaju su imale 15 hiljada poginulih i ranjenih, jer su usprkos dvostruko brojnijih ruskih snaga, uspjele da se odbrane i zadrže svoje pozicije na frontu, na čemu su im njemački saveznici 16. septembra izrazili posebnu zahvalnost. Pojavom osmanlijskih trupa na linijama u blizini Bržežanja, došlo je do pomjeranja ruske vojske, tačnije, njihovog pretežno etničkog - ruskog 43. puka i 113. divizije, na čije su mjesto rasporedili Treću turkmensku diviziju, što nije neobično u

odnosu na činjenicu da je austro-ugarsko vojno zapovjedništvo na Istočni front umjesto Bečlija radije slala Čehe, Poljake ili Bošnjake (*Nykiel*, 2014, 342-344). Početkom oktobra 1916. godine, 19 i 20. divizija su podvrgnute reorganizaciji. Pet dana kasnije Rusi su potukli 61. puk i izbacili ga iz ratnih operacija, da bi dan kasnije Petnaesti korpus izgubio 3 hiljade vojnika i 15 oficira, a 10 četa ostala bez kapetana. Dvadeseta divizija je u potpunosti izgubila operativnu sposobnost zbog čega je dobila njemačku logističku podršku, kada je na njeno mjesto prebačena 36. Rezervna divizija. Gledajući detaljnije, ruski četiri-pet puta veći gubici u odnosu na Osmanlije, nisu bili prepreka da uz dovoljno vojničkog ljudstva nastave dejstava na frontu. Najoštrije borbe su se odvijale od 15. do 22. oktobra na obalama Narajovke (*Birinci Dünya Harbi*, 1967, 56). Na kraju mjeseca je dopisnik Tempsa iz Sankt Petersburga prenio slijedeću vijest: „Turske divizije na Galiciji, sastavljene su od jedinica koje bi se mogle uspješno odoljevati evropskim vojskama.“ (*Nykiel*, 2015, 34).

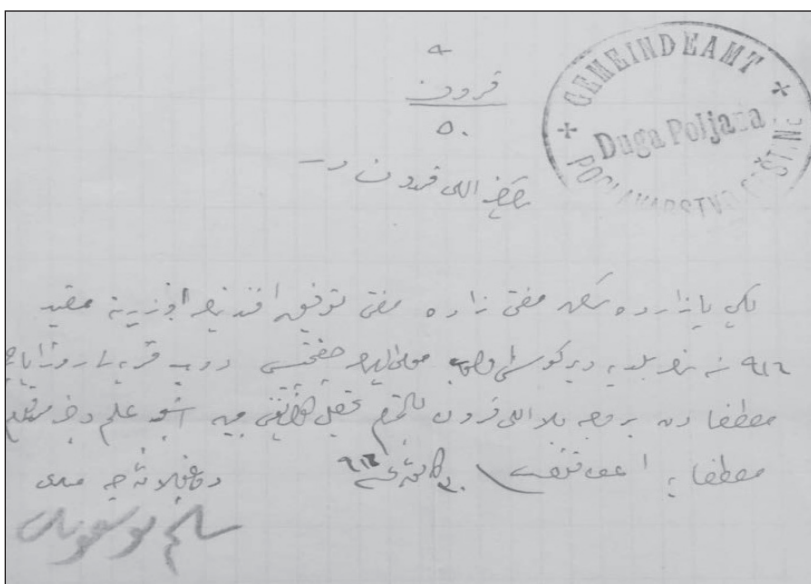
U međuvremenu, 17. novembra 1916, je došlo do promjena na galicijskom frontu. Na mjestu prvog komandanta Petnaestog korpusa, umjesto Jakub Ševki-paše²⁷, imenovan je slavni general Dževad Čobanli²⁸, potpukovnik Hajri za šefa stožera, potpukovnik Mehmed Šefik preuzeo je komandu 19. divizije, a potpukovnik Jasin Hilmi²⁹ preuzeo je jedinice 20. divizije (*Nykiel*, 2015, 340). Mjesec novembar je svojom surovošću usporio borbena dejstva time što su se jedinice obje vojske poslije dvomjesečnih borbi uglavnom predale reorganizaciji, kao i brizi i liječenju ranjenika, te nije donio velike promjene. U svim konjičkim bataljonima bilo je u prosjeku 600 (u njemačkim bataljonima 900) vojnika, dok je broj četa znatno smanjen (*Birinci Dünya Harbi*, 1967, 58). Tijekom okršaja su iz ruskih rovova dijeljeni letci koji su pozivali na primirje. Januara 1917. godine vojno zapovjedništvo Carstva je izdalo naredbu za upotrebu, malobrojno proizvedenih, tenkova što je zahtjevalo pregrupiranje udarne frontovske strukture. U divizijama su po hitnom postupku formirane bombaške jurišne čete koje su podigle borbeni moral vojnika. Najzad, Rusi su iz dana u dan gubili ratnički duh – jer je Februarska revolucija počela uzimati zamah. Vojnici zaraćenih strana čitava tri mjeseca nisu pomaljali glave iz svojih rovova, da bi sredinom januara glavna komanda donijela odluku da se Petnaesti korpus iskoristi u potonjim ofanzivama (*Nikiel*, 2015, 345).

27 Razlog njegove smjene je navodno kovanje tzv. dualnog partnerstva sa Njemcima i Austro-Ugarima (obostrano odlikovan medaljom), komandne odgovornosti i arogancije. (*Nykiel*, 2015, 344).

28 Poznatiji je kao Dževad-paša (1870-1938), koji se proslavio kao komandant odbrane u bitci na Dardanelima (17. februara 1915 – 9. januara 1916).

29 Njegovo pravo ime je Yasin al Hashimi, rodom iz Bagdada (Irak). Ima veoma zanimljivu biografiju, jer je na Galicijski front prebačen sa Bliskog Istoka zbog svojih simpatija prema pobuni Arapa protiv Turaka Osmanlija koju je poveo britanski potpukovnik Tomas Edward Lowrens, poznatiji kao „Lorens od Arabije“. Na kraju rata pelazi na britansku stranu gdje je kao iskazujući svoju lojalnost na službi u Iraku. Tijekom 1924/1925. i 1935/1936. zauzimao je mjesto premijera Iraka. Umro je 1937. godine. (*Uyar&Erickson*, 2009, 277).

Povratak Petnaestog osmanlijskog korpusa je planiran maja 1917, ali je djelimično povlačenje sa fronta otpočelo 12. juna, kada je osmanlijska vojna komanda zahtijevala da zadrži oružje dobijeno od njemačke armije. Povratak komande Petnaestog korpusa otpočeo je 15. juna, a krajem istog mjeseca su dobili naredbu da se povuče sa borbenih linija Galicijskog fronta. U junu je vraćena 19. divizija, dok se prije potpunog povlačenja 20. divizije (29. juna), odigrala zadnja ruska ofanziva na frontu (detaljnije: *Birinci Dünya Harbi*, 1967, 68-74). Prvih dana napada, osmanlijske su jedinice bile izložene žestokoj artiljerijskoj paljbi. Dejstvovalo se iz 24 topa i bilo je ispaljeno 43 hiljade topovskih projektila. Rusi su prije napada koristili otrovni plin. U borbenim operacijama u blizini Bržežanija, vojska Imperije je izgubila približno trinaest hiljada vojnika (*Isto*, 74).

Prilog 11. Pismo (potvrda) predsjednika Poglavarstva Općine Duga Poljana („Duga Polyan nahiye Müdürü“) Selim efendije Jusufovića (30 Kanûnusani/ 12. veljače 1916) upućeno Teufik efendiji Imamoviću, muftiji Sandžačkom i Novopazarskom, o izmirenom porezu na posjedu Rožajac Mustafe (tur. çiflik) iz dugopoljskog zaseoku Dub, u iznosu od 50 groša. (RS 170, IAR NP, f. ZDOJ, Novi Pazar).

Iako je konačan povratak jedinica XV korpusa ostvaren 11. septembra 1917. godine, Galicijski front nije bio zatvoren. Zadnje jedinice 20. divizije Petnaestog korpusa su u Istanbul pristigle 15 dana kasnije, 26. septembra.³⁰ Borbe na Galicijskom frontu su gubile na intenzitetu napredkom pokreta Boljševika. U julu je rusko zapovjedništvo otpočelo svoje definitivno povlačenje sa borbenih linija. Komanda Petnaestog korpusa je 15. jula počela povlačenje, dok je 20. divizija potpala pod

³⁰ Na Galicijskom frontu su osmanlijski vojnici učestvovali u svim okršajima i ostvarili zapažene uspjehe. Postoje 26 vojnih grobalja (tur. şehitluka) na kojima su položene njihove kosti. (*Atabay*, 2015, 529).

njemačku komandu. Učestvujući u napadu njemačkih, austrijskih i mađarskih jedinica na Treću Kozačku Kafkasku diviziju i Vrangelov korpus, napredovali su do rijeke Zbruž. Prestankom napada na frontu donijeta je odluka o povratku divizije u Tursku, tako da je 16. augusta 16 artiljerijskih i 22 konjičkih četa sa fronta krenulo ka svojim zemljama. (*Nikiel*, 2015, 346).

U zavičaju zaboravljene sandžačke Đurumlje su se zdravi, ranjeni, sakati i desetkovani vraćali iz godine u godinu. Mnogi stižu na prag novonastale države Kraljevine SHS koja ih proganja zbog svog „turkoljublja“. Povratak u normalni život je za mnoge veoma težak. Sandžački gradovi, najprije Novi Pazar, nove vlasti Kraljevine SHS sa ranga šehera svode na najniži nivo sprečavajući njegov uobičajeni razvoj. Ukidaju se muslimanske škole, ustanove i kulturna udruženja i razvija neka strana i nepoznata socio-ekonomska atmosfera. Đurumlijsko turkoljublje je njihova privatna revolucija protiv svjetskih antiturskih raspoloženja. Očekujući povratak “pustog turskog” jednom su zauvijek namjeravali riješiti sve svoje želje i probleme.

Konferencija u Sjenici 1917.

Prvi svjetski rat je regiju Sandžak zatekao u veoma teškim prilikama. Srbijanski izvori navode da je u „vrijeme austrougarske okupacije (1915-1918) nastavljena još bezobzirnija antisrpska politika i propaganda u Pljevljima i Raškoj oblasti, podstrekivano i forsirano nezadovoljstvo i strah muslimana od Srba, zbog čega se znatan broj bivših aga i begova, fanatizovane i polupismene uleme, razni zulumčari i odmetnici“, stavlja u službu austrougarskog okupatora i njihove političko-propagandne mašinerije (*Империјалizam*, 2009, 297). Neriješen status Sandžaka nakon izdvajanja iz sastava Bosne i Hercegovine, poslije gotovo pola vijeka bio je glavno pitanje Sjeničke konferencije koja je 26. i 27. (13. i 14) augusta 1917. godine održana u Pertevnija Valide Sultan džamiji u Sjenici, pod predsjedavanjem Mehmed Izet-paše Bajrovića³¹, gradonačelnika Pljevalja (tur. Tašlidža) na kojoj je raspravljalo dvanaest gradonačelnika sandžačkih gradova. Tekst dokumenta su potpisali:

1. Mehmed Izet-paša Bajrović gradonačelnik Pljevalja,
2. Riza-beg Muratbegović, gradonačelnik Novog Pazara,
3. Murat-beg Hašimbegović, gradonačelnik Prijepolja,
4. Sulejman ef. Šećeragić, gradonačelnik Nove Varoši,
5. Hilmi-beg Kajabegović, gradonačelnik Bijelog Polja,
6. Duljko-aga Ramhusović, gradonačelnik Berana,
7. Iljaz ef. Čatović, gradonačelnik Rožaja,
8. Jusuf-aga Hamzagić, gradonačelnik Tutina,
9. Husein ef. Hasanbegović, gradonačelnik Priboja,
10. Rušid ef. Spahović, gradonačelnik Sjenice,

31 Mehmed Izet-paša Bajrović, tadašnji gradonačelnik Pljevalja i do aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine nekadašnji glavni liferant u austrougarskim vojnim garnizonima u zapadnom Sandžaku (Pljevlja, Priboj i Prijepolje).

muslimanskih prvaka, među kojima su osim predsjedavajućeg Mehmed-paše Bajrovića, delegaciju Pljevalja činili trgovci: Bido Abdičević, Osman-aga Dizdar i Teufik-beg Tahirbegović. Rezoluciju je ispred Sjeničkog sreza potpisao domaćin konferencije i gradonačelnik Rušid Spahović (*AS, VGG*, odel. XVIII, sv. V, br. 738).

U godinama poslije stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918) otpočela je medijska hajka, progon i postepena likvidacija učesnike Sjeničke konferencije. Stradali su mnogi učesnici konferencije, među kojima i Hilmi-beg Kajabegović, gradonačelnik Bijelog Polja. Vijek poslije okupacije i podjele Sandžaka između Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore, historijska aporema Sandžaka nije izgubila na aktuelnosti i značaju. Status Sandžaka je i danas jedno od vitalnih pitanja njegovog budućeg konstituiranja kao prekogranične evropske regije.

Svršetak Prvog svjetskog rata i stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca je bio prilika da određeni srbijanski, nacionalistički krugovi, Sjeničku konferenciju ocijene „austrofilskom“, koja je inicirana i podstrekivana od strane službenih organa ondašnje Austro-Ugarske. Bez adekvatnijeg obrazloženja sudionici Sjeničke konferencije su optuženi za veleizdaju. Režim je odlukom Prvostepenog suda u Novom Pazaru naložio mjere pritvora, što je većinu sudionika Konferencije nakon podizanja optužbe natjeralo u ilegalu ili bjekstvo, dok su neki u naručenim paramilitarnim akcijama uhapšeni i ubijeni.³³ Ubrzo je pokrenuta inicijativa Parlamentarnog kluba novoformirane Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO). Za njih se najviše založio tuzlanski muftija, Ibrahim efendija Maglajlić, kasniji reis-ul-ulema, nakon čega je Ukazom kralja (17. februara 1921) postupak protiv sudionika konferencije obustavljen, a preživjeli optuženi oslobođeni (*Purivatra*, 1977, 100).

Sjenička konferencija, koja se dogodila usred ratnih i dobrovoljačkih previranja, ima osobit značaj za podizanje slobodarskog duha i svijesti, a posebno kao adekvatna protivmjera za nametnute asimilatorske procese i planske akcije deidentifikacije bošnjačkog naroda u Sandžaku. Njom je najavljeno rješavanja osnovnih pitanja Bošnjaka u proces njihove osjetne depopulacije.

33 Zapisničar i rukovodilac protokola Sjeničke konferencije, Teufik-beg Tahirbegović se nepunu godinu krio po šumama. Na putu između Sjenice i Bijelog Polja ubijen je 1921. godine gradonačelnik Bijelog Polja (tur. Akova), Hilmi-beg Kajabegović. (Vidjeti: *Memić*, 1996, 244-247). Sa još četvoricom džematlija stradao je sandžački alim i alhamijado pjesnik Ibrahima Biočak. Njega su četnici Koste Milovanovića Pećanca zajedno s njegovim prvim komšijama u Brodarevu: Ramom Mujezinovićem, hadži Abazom Balićevcem, Sulejmanom i Bećirom Kriještorcem, *taman uoči dana kad se držalo blagodarenje kralju Aleksandru za njegov rođendan* (16. decembra 1922) odveli put Bijelog Polja na Jasen i tamo ih sve pobili. „Ibrahim Biočak, starac s bremenom od sedamdeset godina, bio se otrgao i nagnao bježati, pa je ubijen u bijegu.“ Ukopani su na oranici na putu iz Čelišta na Jasen. Mezare im označavaju kameni nišani (Prema: Alija Bejtić, Kasida Ibrahima Biočaka - Spomenik aljamiado literature sandžačkih Muslimana, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IV, Sarajevo 1976, 162-164).

Na prijekoju „Selimov potok“ na izlazu iz Sjenice ubijeni su Nurko Mešić iz s. Raždagina i predsjednik Općine Duga Poljana, Selim efendija Jusufović (Detaljnije: Asim Vrcić, Ubistvo predsjednika Selim efendije Jusufovića i Nurka Mešića, u: *Zbornik Sjenice*, br. 15-16, Sjenica 2014, 165-168).

Sudbina zarobljenih galicijskih dobrovoljaca

Pomiješani dobrovoljci (Bošnjaci Turci, Albanci, Romi, Goranci, Torbeši) iz svih krajeva zapadne Rumelije, sa nedovoljno ratnog znanja i bez ozbiljne vojničke pripreme, nemilosrdno su gurnuti u oštre čeljusti krvavog svjetskog rata, došavši u iskušenje da svoje živote polože na stratištu nepoznatih zemalja i naroda. Na Galiciji, Galipolju, Rumuniji, Italiji ili u logorima u Egiptu, u nepoznatim i tuđim zemljama, daleko od porodice i zavičaja, nedovoljno ili potpuno nepismeni, bez poznavanja njemačkog, turskog ili drugih jezika, vojne komande i ciljeva ratovanja, postali su topovsko meso, zarobljenička vojska ili taoci u britanskim vojnim logorima. Zauzimali su najteže borbene položaje na galicijskom frontu, koji su ratni izvještači nazivali najvećom klaonicom Prvog svjetskog rata. Svoje kosti su, najvećim dijelom, položili na ratištu, dok je znatan dio njih dospio u zatočeništvo odakle se malo ko vratio. Mnogi povratnici iz rata i ratnog zarobljeničtva za sobom su doživotno vukli posljedice trajnog invaliditeta, ratne ožiljke i teške nanose psihičke traume. Pri mobilizaciji nije vođena precizna statistika izuzev djelimične, policijske, koja je prikupljana poslije završetka rata, na osnovu sjećanja njihovih članova porodica. Riječ o poštenim ljudima, najčešće sirotinji i najamnicima, među kojima su mnogi očekivali novac da bi prehranili svoju obitelj. Završetak Prvog svjetskog rata donio je nove nevolje učesnicima i zarobljenicima Đurumljima koji su dobrovoljno učestvovali u ratu. Otežane komunikacije i opća neinformiranost, uzrokovana posljedicama ratnih sukoba, onemogućile su njihovu vezu sa porodicama i zavičajem. Međunarodni komitet Crvenog krsta u Ženevi osnovao je Međunarodnu agenciju za ratne zarobljenike, kojoj su zaraćene države dostavljale podatke o zarobljenicima, kako vojnim tako i civilnim. Na osnovu te prepiske i direktnog obraćanja otpuštenih ratnika i veterana, diplomatska predstavništva Kraljevine SHS u Istanbulu i Izmiru vladi Kraljevine SHS dostavljaju brojna diplomatska akta, žalbe, molbe i predstavlke o njihovoj repatrijaciji.

Prema raspoloživim statistikama utvrđeno je da je na frontovima na Galiciji, u Rumunjskoj i na Makedonskom frontu u sastavu osmanlijskih trupa učestvovalo oko 40.000 dobrovoljaca iz Rumelije (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi...* 1985, 319), od kojih je oko 20 hiljada zarobljeno na Galiciji i odvedeno u logore. Osmanlijske vojne službe su nastojale obavijestiti njihove porodice, ali se taj proces odvijao veoma otežano. Njihovo se oslobađanje prestankom unutarnjih sukoba 15. decembra 1917. godine, i povremene političke krize sovjetske Boljševičke revolucije, odvijalo postepeno - sve do potpisivanja Ugovora (17. septembar 1921) u Moskvi (*Köstüklü*, 2012, 4). Osim stradanja kada su ih kao ratne zarobljenike prebacivali sa frontova Galicije, Rumunije, Galipolja i istočne Anadolije i razmještali po britanskim vojnim kampovima, treba nabrojati i patnje Đurumljia. Neki od njih su dospjevali u kampove u Kazanu i Sibiru kamo su odvezeni u prenatrpanim vagonima (detaljnije: *Yanıkdağ*, 1999, 23-37). Procjenjuje se da je u borbama na različitim frontovima, izuzimajući nestale i ranjenike, imalo oko 202 hiljade zarobljenih osmanlijskih vojnika, među

kojima i mnogo invalida (*Taşkıran*, 2015, 353). To su zarobljeni osmanlijski veterani koji su u britanske logore dospjeli sa Galicije i frontova u Palestini, Siriji, Iraku, Hidžasu i Mezopotamiji (Asir).

Prilog 13. *Novopazarski hafiz, Hivzo Škrijelj (1893-1967), veteran sa Galicije. Na frontu je teško ranjen.*

Neko od demobiliziranih đurumlja je šetajući Budimpeštom, po povratku sa Galicijskog fronta, u izlogu fotografske radnje ugledao fotografiju konjanika sa zastavom u ruci. Ispod nje je krupnijim slovima pisalo: „Der unbekannte Bosnische freiwilliger von Galizien“ (Nepoznati bošnjački dobrovoljac sa Galicije). Fotografiju su donijeli u Novi Pazar. Kasnije se ispostavilo da je u objektivu anonimnog fotografa Hivzo efendija, bajraktar novopazarskih Đurumlja. Ostatak života je proveo kao imam novopazarske Lejlek džamije. (Škrijelj, 2011, 354).

U Egiptu, koji je tijekom Prvog svjetskog rata bio pod upravom Velike Britanije, postojao je veliki broj ratnih zarobljenički kampova. Imali su i bolnice za ranjene zarobljenike u kojima su stacionirani osmanlijski vojnici koje su Englezi zarobili na frontovima Čankkalea, Palestine, Iraka i Jemena uz veliki broj civila čak i zarobljenih staraca, žene i djeca oficira. Između decembra 1916. i januara 1917. godine, Međunarodni crveni krst je u Egipat poslao tri izaslanika (dr. Blanchod, Thormeyer i Schoch) sa ciljem provjere stanja zarobljenika u logorima: Seyid el Bešir (Kuveysna kamp), Ras-el-Tin, Tvrđava Kairo, Heliopolis, Abbasiye bolnica, Maddi kamp, Bilbeis kamp, Bolnica Crvenog krsta Kairo i Turra (*Taşkıran*, 2015, 176).

Prema nekim saznanjima zarobljeni osmanlijski vojnici su najprije bili smešteni u kampu Maddi, južno od Kaira, odakle su raspoređivani u druge logore.

Uvidom u evidenciju Crvenog polumjeseca ustvrđeni su brojni propusti i neprecizna evidencija, jer je njome bio obuhvaćen mali broj zarobljenika iz pomenutih kampova. Najprecizniji podaci postoje u arhivi Crvenog križa, na osnovu kojih se može ustvrditi veliki broj obolelih i umrlih od dizenterije, tuberkuloze, beri-berija,

groznice, ratnih ranjavanja, tifusa i ostalih oboljenja. Mnogo je zarobljenika uslijed neprilagođenosti i povreda trajno oslijepilo (*Taşkıran*, 2015, 187).

Povratak i repartijacija dobrovoljaca

Razvoj poslijeratnih odnosa na Balkanu usporavao je uspostavu diplomatskih odnosa između Kraljevine SHS i Osmanlijske Turske.³⁴ U godinama od 1918. do 1921. uslijedila je potraga za nestalim licima i ratnim zarobljenicima. Sačuvani arhivski materijal, o potrazi za nestalim licima – jugoslovenskim državljanima, svjedoči da su mnogi bili mobilizirani ili zarobljeni od austro-ugarske, bugarske i njemačke vojske i internirani u Osmanlijsku Imperiju, odakle su dospjeli u britanske vojne logore u Egiptu i drugim mjestima. Na osnovu postojećih spiskova može se konstatirati da je među najmanje 5.192 deportiranih muslimanskih ratnih zarobljenika, veliki broj invalida. Iz Sandžaka je njih najviše iz Novog Pazara, Rožaja, Sjenice, Nove Varoši, Prijepolja, Pljevalja, Priboja, Brodareva, Bijelog Polje i Berana (*AJ*, 370-57-22), a poneko iz južne Srbije (*AJ* 370-57-167), Crne Gore (Podgorica) (*AJ*, 370-57-77).

U mnogobrojnim arhivskim materijalima nailazimo na nepotpune spiskove „jugoslavenskih“ ratnih zarobljenika koji su sa osmanlijskih savezničkih ili balkanskih frontova dospjeli u britanske logore. Na adresu britanskog, njemačkog i francuskog veleposlanstva, kao i izaslanstva vlade Kraljevine SHS u Istanbulu i Smirni (Izmir), i adresu Crvenog krsta i Crvenog polumjeseca, pristizali su brojni zahtjevi za materijalnu pomoć i repatrijaciju u domovinu. Sudeći prema raspoloživoj arhivskoj građi, među više od četiri tisuće rumeljskih muslimana, bilo je nekoliko stotina Bošnjaka iz novopazarskog Sandžaka. S obzirom da su ratovali na protivničkoj zaraćenoj strani, nije postojala nikakva garancija za njihov bezbjedan povratak, niti za nastavak mirnog i spokojnog života u zavičaju (*Muković*, 2011, 57). Opušteni zarobljenici su danima, a mnogi mjesecima, pred kapijama diplomatskih predstavništava čekali odgovor na molbu za repatrijacijom. Iz sadržaja diplomatske prepiske se nazire selektirani pristup rješavanju njihovih zahtjeva. Pored silne želje za povratak porodicama, kod mnogih je bio prisutan strah bezbjednog povratku i opasnosti od prijekih režimskih sankcija. U pismu koje 4. decembra 1919. godine, direktor Političkog odeljenja Ministarstva inostranih poslova, M. Gavrilović iz Beograda poslao Kraljevskom predstavništvu u Istanbulu se ističe: *Muškarce koji su bili u turskoj vojsci valja pustiti da se vrate, a ovamo će se vidjeti hoće li se podvrgnuti odgovornosti što su kao naši podanici služili*

34 Za vojnog atašea (od 6. XII 1918. do 10. X 1919. godine) Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, zaduženog za repatriiranje zarobljenih i interniranih lica, imenovan je srpski pukovnik Dragomir Nikolajević, a za civilnog delegata Ministarstva inostranih djela, Radomir Šaponjić. (Vidjeti: *Todoopovuh*, 1920, 232). Šaponjić je rješenjem od 12. VII 1920. naznačen za otpravnika poslova (do januara 1923. godine) kada je formiran Generalni konzulat Kraljevine SHS kojim je rukovodio Dr. Janačije Dimitrijević. (Prema: *AJ*, 370-52-134, pov. br. 58, 340; i: 370-51-133, pov. br. 35 od 29. I 1923). Pola godine ranije, 6. VI 1922. godine otvoren je Konzulat Kraljevine SHS u Izmiru.

neprijateljsku vojsku, a to nisu morali (AJ 370-6-23). Abdulah-Dulje Muratović iz sandžačkog sela Raškovića na Pešteru je detaljno opisao svoju dobrovoljačku odiseju: "Mi Đurumlje smo sa Galicije prebačeni do Halepa u Siriju. Čitavu godinu smo tamo proveli. Nije se ni naoblačilo, a kamo li pala kap kiše. Teško smo se privikavali po takvom terenu. Glad, umor i bolesti su svakoga dana odnosili živote. Kada je došlo vrijeme da se vratimo, sem vojničkog, drugog odijela nismo imali. Suočeni sa strahom nismo znali put sigurnog povratka. Zbog vrućina i opasnosti putovanja po viđenju, riješili smo da putujemo po noći, a po dani smo se krili i spavali po mumuruzima. U neki vakat smo stigli u Štip u neku begovsku kuću. Bili smo primljeni lijepo jer smo nosili tursko odijelo" (*Škrijelj, Sandžački Bošnjaci...* 2011, 317). Sadrija Sinanović i Murat Kurpejović su upućeni sa Galicije na turski front protiv Engleza i bili zarobljeni 1917. godine u blizini Kaira. Razmjenom zarobljenika između protivničkih strana oslobođeni su iz zarobljeništva 1921. god. U zavičaj su vratili 1922. godine, poslije uspostavljanja „Prve Jugoslavije“ (*Šutković, 2004, 69*).

Ratnik sa Galicije, Rešo Durović iz Goduše u Bihoru je sa grupom dobrovoljaca iz Bijelog Polja preko Sarajeva otišao u Sombor i tamo obukao uniformu austro-ugarske vojske, jer im turska još nije bila stigla. „Nije imao predstavu kuda se kretala dalje vojske kojoj je pripadao. Zarobljen je na Arapovoj zemlji od „Ingiliza“. Sjećao se kako su mu se Englezi smijali. Naime, vojska je bacala puške. On, ne samo što svoju nije bacio, nego je bio natovario još pet bačenih pušaka. Kada su Englezi vidjeli vrlo visokog vojnika sa bremenom pušaka, prsli su u smijeh, dali mu da jede i blago s njim postupali. Kada je bio uveden u đemiju za Misir, jedan ga je oficir pokazao morskome oficiru. U Misiru je logorovan *u toru od asura*. Posao mu je bio da ujutro natovari mrtve Bošnjake na arabu i da ih baci u more. Više ih je, kaže, on bacio u more nego što se s njim vratilo đemijom u Stambol. Iz Stambola je putovao vozom, kaže, do Kosova, a pješke do Bihora. Kada je stigao u Godušu, saznao je da mu se sestra Đuza udala za Vlaha. Uzeo je pušku i pošao da ubije i sestru i zeta, iako je Đuza bila oteta, kako su ga informisali. Kroz pendžer je vidio zetovu glavu na jastuku, Đuza mu je milovala kosu... Samo je rekao ukućanima da lažu, nije oteta već je dobrovoljno otišla (*Rebronja&Kolaković, 2004, 116-117*).³⁵

U zavičajnom sandžaku je sve više tinjala nada za njihov povratak. Uslijed nečijeg povratka zabrinuti, stari i onemoćali roditelji su obilazili od mjesta do mjesta, iščekujući sa tugom i slutnjom vijesti o svojoj djeci. Istina o njihovoj sudbini je teško dopirala do zavičaja, jer je broj onih koji se nisu vratili ogroman. U tugom obavijenim selima kao da je zastao život. Prestale su svadbe i veselja. Sve je više rastao strah od odmazde prema pristiglim dobrovoljcima koji su sijali osvjetnički četnički odredi u Sandžaku zdušno pomognuti od strane režima Kraljevine. Mještani su ih krivali od vojnih i civilnih vlasti. Činilo se da je čitav kraj utonuo u strah ratnog ponora. Rijetka pisma koja su iz tuđine pristizala zabrinutoj rodbini malo je

³⁵ U Sandžaku i šire je usađeno mišljenje da žensko ne zna koje je vjere dok se ne uda. To je zabiježio i Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak: *Žensko, dok se ne uda, ne zna u kojoj vjeri živi*. (*Ljubušak, 1897, 352*).

ko znao pročitati, razumjeti i natrag proslijediti. To je uzrokovalo prekid potrebnih komunikacija.³⁶ U opustjela sela su dolazili samo rijetki srećnici. Nekom Smailu Dražaninu iz tutinskog kraja je pristiglo odnekud pismo. Danima ga je privijao uz grudi misleći da mu je od sina. Vrijeme je provodio tražeći učena čovjeka koji bi mu tu „knjigu“ proučio (Popović, 2003, 93).

Povratak preživelih se odvijao sporo i mukotrpno i potrajao je nekoliko poslijeratnih godina. U pitanju je povratak onih dobrovoljaca kojima su porodice ostale u Sanžaku. U periodu između 1919. i 1924. godine je pod pritiskom zloglasnih četničkih formacija potpomognutih režimom u Beogradu koje su križarile Sandžakom raseljeno ili otišlo u Tursku ovdašnje brojno stanovništvo (vidjeti: Avdić, 1987, 155-156). Mnoge Đurumlje su iz pomenutih sigurnosnih razloga promijenili porodično prezime.

Sredinom 1918. godine novine su prenosile vijesti sa frontova, ratnih logora, radnih kampova i fabrika da se u njima nalazi 500-600 sandžačkih vojnika (*Nova zora*, br. 15-18, Beograd, 25. – 28. X 1918). U istom broju lista je 29. oktobra 1918. objavljena vijest da je Nemačka kapitulirala i potpisala nove uslove primirja. Tačka 2. je sadržala obavezu povratka interniraca, zarobljenika i vojnika zarobljenih u posljednjim danima rata (*Nova zora*, isto). Znalo se i o stradanju dobrovoljaca. Narastajuća antiratna propaganda je budila nadu da će se mnogi vratiti. Vijest o stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1. decembar 1918) pojačala je želju ratnika i zarobljenika za povratak u zavičaj.

Godine povratka muslimanskih dobrovoljaca i ostalih veterana rata iz zapadne Rumelije koji su zajedno sa osmanlijskom vojskom ratovali na frontovima od Galicije preko Rumunjske, Jemena, Palestine, Iraka, Irana, Sirije i Egipta do Arabljanske pustinje, ispunjene su velikom neizvjesnoću. Lišeni materijalne pomoći, bez ličnih isprava i putnih troškova obreli su se pred diplomatskim predstavništvima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Sa fronta i prvih borbenih linija, gdje je valjalo pokazati hrabrosti i visok borbeni moral, dospeli su do britanskih zarobljeničkih logora u Egiptu odakle ih odbačene, zaboravljene i nezaštićene dopremaju u Istanbul ili Izmir, ostavljajući ih da na različite načine dokazuju svoje davno raskinute veze sa porodicom i zavičajem. Stanje potpune otuđenosti je bilo manje važno od potrebe da diplomatskim izaslanicima novonastale Kraljevine SHS dokažu lojalnost podnošenjem zahtjeva, molbi i različitih pismenih dokaza koje je trebalo osmisliti umjesto opravdanje za angažman u dobrovoljačkim ili mobiliziranim odredima osmanlijske vojske. Među gomilom arhivskih spisa, najveći dio sadrži istovetne razloge dospijevanja u britanske logore. Većina kao razlog navodi nasilnu regrutaciju, ili zarobljavanje od strane austro-ugarske i bugarske vojske, odakle su prebačeni na udaljenije ratne frontove sa kojih su zarobljenici dospjeli u britanske vojne logore u Egiptu.

Manji dio preživjelih „đurumlja“ je nakon Velikog rata ostao u osmanlijskim

36 Rizvo Šabotić (1930) iz s. Bioc, Sjenica tvrdi da je njegov amidža Zejto Sabotić u Đurumlje otišao sa svojim bratom Rušom. Ostao je Turskoj i nekoliko puta slao pisma rodbini. S obzirom da niko njegova pisma nije razumio, prestao se javljati.

vojnim jedinicama. Mnogo je onih kojima se gubi svaki trag. Svuda se u zavičaju osjećao strah, zebnja i nepovjerenje njihovih porodica u nove jugoslovenske vlasti. Bilo je i onih koji su na putu povratka stradali u pripremljenim srpskim zasjedama duž obale rijeke Ibar. Za nekima su se kao državnim neprijateljima potjernice dugo provlačile po arhivama srpske i žandarmerije Kraljevine SHS. Ne mogu se zanemariti veterani Đurumlje koji se u zavičaj vraćaju poniženi i uplašeni, vukući do smrti osećaj prevare i izgubljenosti za nastavak normalnog života. Ostavljeni i prepušteni sebi, bez materijalnih sredstava, ratne nadoknade, vojnih ili invalidskih penzija, izbjegavali su razgovor o svom dobrovoljačkom angažmanu i ratnom udesu. Osjećaj ličnog poraza, odbačenosti i nečije moralne odgovornosti nosili su do groba. Njihov je povratak bio težak i neizvjestan. Teži od duge i neizvjesne administrativne procedure na koju su čekali mjesecima. Upornost i želja su prevladali sve barijere, ratne ožiljke i strah. Za života smo bili u prilici da neke od Galicijskih veterana lično upoznamo. Utučeni ratnim strahotama i traumama do kraja života ostaju van okvira društva. Gonila ih je stalna strepnja i strah od progona. Nije mali broj onih koji su na putu ka domovini stradali u zasjedama i obračunima sa nemuslimanskim bandama domaćih razbojnika. O ostalom pišu knjige i rijetki zapisi o sudbini jedne zaboljavljene i odbačene generacije koja je ratovala zbog ljubavi prema svojoj nekadašnjoj osmanlijskoj domovini.

Zaključak

Neuspjesi na Istočnom frontu su pokazali da je 1916. godina bila jedna od najtežih ratnih godina za Austro-Ugarsku. Jačanje saveza Antante u koji osim Rusije ulaze Italija i Rumunjska, dovodi do dodatnog razvlačenja austro-ugarskih jedinica na nekoliko frontova što je rezultiralo potrebom za pojačanjem u ljudstvu. Obzirom da je Njemačke svoje vojne snage prebacila na Zapadni front, Austro-Ugarska je bila prinuđena da vojnu pomoć potraži od svojih osmanlijskih saveznika. U cilju poboljšanja austro-ugarskih borbenih položaja, sprovedena je žestoka vojna propaganda u kojoj je od jeseni 1916. do proleća 1917. godine u vojne odrede XV osmanlijskog korpusa na Galicijskiom frontu upućeno je više od 10 hiljada dobrovoljaca i regruta. Osmanlijski vojni vrh je slanje snaga u Galiciju branio stavom da će se pobjedom na tom frontu zaustaviti eventualna ruska naježda na Balkan.

Usljed loše organiziranosti, nediscipline, slabe odjevenosti, gladi, velikog broja ranjenika i invalida, nestašice vakcina protiv zaraznih bolesti došlo je do pada borbenog morala dobrovoljaca. Uz veliki broj žrtava i zarobljenih, pobjednička osmanlijska dobrovoljačka vojska je svojim evropskim saveznicima izvršavala drugorazredne borbene zadatke na galicijskom, rumunskom i solunskom frontu.

Iz obilne arhivske građe austrijskih, njemačkih, jugoslovenskih, srbijanskih, britanskih, osmanlijskih i balkanskih arhiva možemo uočiti da je u intenzivnim borbama na frontovima od Galicije, Kavkaza, Dardanela do Palestine, Mezopotamije,

Arabije veliki broj rumelijskih dobrovoljaca završio u britanskim vojnim logorima. Prema izvještajima ministarstva inostranih dela Kraljevine SHS jedan dio su austro-ugarske i bugarske okupaciona vlasti 1917. godine regrutirale i deportirale na prostor Mezopotamije gdje su ratujući protiv Engleza zapali u ropstvo.

Nakon završetka rata britanske vlasti su više od 3 hiljade muslimanskih dobrovoljca iz Rumelije deportirali u Istanbul odakle se oni obraćaju jugoslovenskim vlastima sa molbom da im izdaju putne isprave za povratak. Teški rat je za ove zarobljenike bio pretvoren u tešku bitku za opstanak i povratak svojim porodicama. Brojni veterani rata se u Makedoniju na Kosovo i Sandžak vraćaju ranjeni i bolesni, bez novčane pomoći, hrane i vode. Njihov povratak je uslijedio u narednih nekoliko godina. Veliki je broj onih koji su bili zlostavljani i ubijani od strane srpskih četničkih formacija zbog turske uniforme koju su jedino imali na sebi. Ogroman je broj dobrovoljaca koji su se iz britanskih ratnih logora u Egiptu vratili sa teškim fizičkim i psihičkim traumama.

Summary

The low success on the Eastern Front had shown the year of 1916 as the most difficult for Austria-Hungary. The strenghtening of the Antanta which was additionally supported by Italy and Romania resulted in dispersing of the Austrian-Hungarian Army on the fronts, and was forced to fight on multiple theaters of war and needed more manpower. Since Imperial Germany transfered all of its troops to the Western Front, Austria-Hungary was forced to request the company of their Ottoman allies to successfully accomplish their war efforts. The improvement of Austro-Hungarian military positions requested a ruthless war propaganda during the period between the fall of 1916 and the spring of 1917 when the XV Ottoman Corpse containing 10 thousand volunteers and recruits has left for the Galician Front. The Ottoman Military explained their excursion to Galicia as a defensive effort against a possible Russian invasion of the Balkan Peninsula.

Circumstances which included bad organization, poor discipline, lack of clothes, hunger, a great number of injured and disabled soldiers, lack of vaccines against infectious diseases affected the moral of the volunteers. The triumphant Ottoman Volunteer Army assisted its European allies by accomplishing secondary war maneuvers at the Galician, Romanian and Macedonian Front which costed them many martyrs and prisoners of war.

The extensive documentation from Austrian, German, Yugoslav, Serbian, British and Ottoman archives we can detect a large number of Rumeli Volunteers ending up in British P.O.W. camps which previously joined the intense fightings at the Galician, Caucasus, Dardanelle, Mesopotamian and Arabian war theaters. According to the reports of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, a huge portion of them was recruited and deported by the Austro-

Hungarian and Bulgarian occupation authorities which deported them to areas of Mesopotamia where they eventually became British prisoners of war.

By the end of the war more than 3 thousand Muslim volunteers from Rumelia were deported to Istanbul where they applied to Yugoslav authorities with a request for readmission into their homeland. For these prisoners of war, the difficult war was transformed into a difficult fight for survival and return to their families. Many war veterans have returned to Macedonia, Kosovo and Sanjak wounded, carrying diseases, without material support, food and water. Their return has lasted for many consequent years. A huge number of them were molested and murdered by the Serbian Chetnik formations because of the Ottoman Turkish uniforms they had been wearing. A large portion of the volunteers have returned from the British P.O.W. camps in Egypt burdened by serious physical and psychological trauma.